

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»

На правах рукопису

БОНДАРЕНКО ВІТАЛІЙ ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 101:113:165.5

**МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ
ПОНЯТТЯ ПРИРОДИ
В ОСМИСЛЕННІ СУЧАСНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ
ТА У ВИРІШЕННІ ЗАВДАНЬ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук

Науковий керівник:
Петрушенко Віктор Леонтійович,
доктор філософських наук, професор

Львів – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА ТА МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ	15
1.1 Аналіз джерельної бази дослідження, виявлення та окреслення нез'ясованих питань.....	15
1.2 Методологічні принципи і підходи, застосовані у дисертації.....	26
Висновки до розділу 1.....	37
РОЗДІЛ 2. ПАРАДИГМАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ПОНЯТТЯ ПРИРОДИ В ІСТОРІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ	38
2.1 Основні змістові акценти у понятті природи в класичній європейській філософії та їх методологічне значення.....	38
2.2 Окреслення альтернативних концепцій проявів альтернативного характеру поняття природи в сучасній некласичній філософії та науці.....	63
Висновки до розділу 2.....	94
РОЗДІЛ 3. ПРИРОДНЕ НАЧАЛО ЯК СКЛАДОВА І ЧИННИК СУЧАСНИХ СОЦІАЛЬНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ТА ВИХОВНИХ ПРОЦЕСІВ	96
3.1 Вплив природного начала на зміни в сучасній техногенній цивілізації та у наукових підходах до вивчення природи.....	96
3.2 Філософсько-методологічне окреслення змісту поняття природи як результат історико-філософського та соціально-цивілізаційного аналізу.....	119
3.3 Евристичні функції поняття природи у визначенні змісту і завдань соціального виховання.....	127

3.4 Методологічні принципи і форми використання понятійного змісту природи у соціальному вихованні в особливих молодіжних колективах.....	141
Висновки до розділу 3.....	155
ВИСНОВКИ	157
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	161

ВСТУП

Актуальність теми. Соціальна, політична, культурна та духовна ситуація, в якій перебуває зараз Україна, характеризується дослідниками перш за все як перехідна: з одного боку, Україна вперше набуває досвіду державного самоврядування за дуже складних внутрішніх та міжнародних умов, а з іншого – вона водночас намагається наблизитись до європейських стандартів життя шляхом реформування в усіх сферах суспільного організму. Все це супроводжується потребою відмовитися від психологічних стереотипів минулого, визначитися щодо пріоритетів майбутнього та зберегти свою культурно-національну ідентичність. Навіть такий короткий перелік найперших чинників сучасних соціально-політичних процесів в українському суспільстві засвідчує надзвичайну складність завдань, що стоять перед суспільством. Додатковим чинником є те, що зміни напрямів людської життєдіяльності мають відбуватися комплексно, тобто з огляду на стан та перспективи функціонування суспільства в цілому і його окремих сфер.

Усі вказані процеси та явища в сучасному українському суспільстві відбуваються одночасно із суттєвими загальними цивілізаційними змінами: світове співтовариство рухається в бік інформаційного суспільства, спостерігаються ознаки становлення постіндустріального суспільства на тлі загострення цілої низки суперечностей суспільного поступу. Ідеться про екологічну кризу, хиткість світової фінансової системи, зростання розриву в розвитку передових країн та країн, що розвиваються, нескінченні локальні військові конфлікти, загроза світового тероризму, невизначеність щодо перспектив запровадження генної інженерії та ін. Безперечно, українське суспільство не може ані відсторонитись від цих явищ, ані проігнорувати їх. Навпаки, в своєму спрямуванні у майбутнє слід ретельніше осмислювати та

враховувати провідні тенденції сучасного суспільного розвитку, щоб не опинитися в позиції аутсайдера у світовому співтоваристві. Зрозуміло, що для виконання такого роду завдань необхідно зосередитись на тих пізнавальних підходах та засобах, які так само, як і завдання суспільного розвитку, повинні мати комплексний характер. Найбільш цілісний характер мають філософсько-методологічні дослідження, в яких спостерігаються інтеграційні тенденції. Зокрема, в наш час соціально-філософські дослідження все більше вимагають поєднання із онтологією, методологією, епістемологією, антропологією, гендерними, комунікативними та лінгвістичними дослідженнями. Такі тенденції є виправданими, оскільки вони зумовлені складним характером сучасної суспільної життєдіяльності. Саме з огляду на окреслені моменти була обрана тема цього дисертаційного дослідження: проблеми соціального виховання прямо залежать від стану сучасного суспільства та пов'язані майже з усіма основними розділами сучасної філософії: онтологією (зокрема, онтологією суспільної історії), філософською антропологією, епістемологією (оскільки сьогодні можна вважати визнаною неможливість існування соціальних явищ і процесів без участі знання і пізнання), етикою, естетикою, історією філософії, методологією, лінгвістичною філософією та ін.

Розвиток сучасної філософії, за визнанням дослідників, характеризується не лише авангардними напрямками, новаціями, а й тим, що вона актуалізує усю попередню історію філософії (В. Л. Петрушенко, Н. С. Семенов). Такого роду актуалізація стосується не лише певних філософських течій, концепцій та ідей, а й філософських понять і категорій. З різних причин, в цілому зрозумілих та достатньо прозорих, важливого значення набуває сьогодні поняття природи [45; 63]. Це обумовлено станом сучасної техногенної цивілізації, однак ми наголошуємо на ряді інших моментів. Надзвичайна інтенсифікація сучасних соціальних процесів, швидка зміна соціально-культурного середовища людського життя, поява ознак нового типу суспільства (технотронного, постіндустріального,

постекономічного та ін.) змушує дослідників різних галузей науки ставити питання про можливості людської природи, її приховані та неприховані резерви (Н. В. Беломестнова, Т. В. Шатунова, Ф. Фукуяма). Появу таких сучасних наук, як соціальна та історична антропологія, також можна віднести до проявів зазначених проблем (В. А. Кобилянський).

Поняття природи у власне філософському аспекті досліджується не так часто, значно частіше маємо справу із дослідженнями її в галузі соціології, екології, екологічної етики, інколи – культурології. У багатьох філософів існує сумнів щодо доцільності використання такого терміна, як «природа людини». Проте ми хочемо наголосити на тому, що увага саме до філософського змісту поняття природи необхідна сьогодні як ніколи. З одного боку, це пов'язано з тим, що нині існує реальна потреба протиставити щось серйозне і вагоме безмежній людській активності, яка з її відомими гаслами на зразок «Діяти, діяти і ще раз діяти!» впливає на людей, особливо молодих, майже магічно. Активність тільки тоді може вітатися беззастережно, коли усвідомлюються її засади та межі. Фундаментальною межею безконечних, як здається, можливостей активності і є природа. З іншого боку, сучасні дослідження людини в межах таких наук, як когнітивна психологія, нейрофізіологія, загальна лінгвістика та ін., свідчать про те, що людина також має певну вихідну основу для своїх суто людських проявів (у тому числі – інтелектуальних, творчих, духовних); цю основу не можна створити довільно, так само, як її не можна ігнорувати, адже вона пов'язана з поняттям природи (Ф. Фукуяма). Отже, філософське осмислення поняття природи є нагальною потребою у ситуації, в якій сьогодні знаходиться людство.

Варто назвати й інший аспект даного питання, пов'язаний із станом українського суспільства. Сьогодні йдеться про те, що в Україні створюються ринкові відносини, ліберально-демократичне суспільство, але водночас вагомо звучать і заклики до збереження своєї культурної та духовної ідентичності. Найпростіший шлях вирішення даних проблем, як це

часто уявляється, – серія державних розпоряджень та законів або створення органів, які займались би перевихованням людей з метою пристосування їх до нових суспільних умов. Але парадокс ліберального суспільства полягає саме в тому, що воно віддає цю справу до рук самих членів суспільства, бо не передбачає цільової централізованої діяльності, яка нав'язувала би людям стереотипи мислення, життя, поведінки, нехай навіть найкращі в світі.

Тема соціального виховання є надзвичайно широкою, тому в нашому дослідженні ми не намагались її вичерпати. В дисертаційному дослідженні обране таке спрямування теми соціального виховання, яке дозволило би на основі усвідомлення окреслених вище завдань, що стоять перед сучасним людством та українським суспільством, дослідити конкретні проблеми і завдання у цій сфері та окреслити напрями їх соціально-філософського вирішення. На наш погляд, в сучасних дослідженнях проблем соціального виховання недостатньо враховується роль природних чинників людського буття, внаслідок чого виховання доволі часто набуває примусового характеру або характеру, що може нагадувати соціальне «дресирування». При цьому виявляється, що природні нахили людини входять у протиріччя із вимогами соціального регулювання людських взаємин. Складається дещо парадоксальна ситуація: людина, що є істотою соціальною, відчуває себе вільною та власне самою собою лише тоді, коли вона перебуває за межами соціальних стандартів та регуляторів; такий свій стан вона вважає природним, а соціальне виявляється чимось протиприродним. Водночас навряд чи будь-який серйозний дослідник відстоюватиме позицію позасоціального характеру людини як такої: відомо (в тому числі й на основі реального досвіду), що поза соціальним оточенням, поза соціальними стосунками та соціальною комунікацією людина як суб'єкт особливого типу життєдіяльності просто не формується. Проте визначити доволі коректно, як саме діють соціальні чинники, як вони інтегруються в людське єство, внаслідок чого людина стає соціально-природною істотою – на ці питання поки що немає достатньо обґрунтованої відповіді. Тому за реальних умов

входження людини в соціально-культурні процеси постає важливе практичне завдання: визначити, якими повинні бути наші загальні установки та орієнтації щодо регулювання цього входження, його необхідного коригування, організації зворотного зв'язку із даним процесом.

Визначну роль серед зазначених проблем відіграє соціальне виховання, що здійснюється за умов функціонування особливих людських колективів, у яких молода людина перебуває тривалий час і вплив яких на неї є потужним та постійним. Ідеться перш за все та переважно про військові колективи або колективи спеціальних навчальних закладів – закладів МВС, різного роду інтернатів та курсантських груп (наприклад, морських середніх та вищих навчальних закладів). У таких колективах утворюється ціла низка специфічних чинників впливу на молоду людину з боку колективу, причому цей вплив інколи може виявитися значно потужнішим за впливи вихователів та суспільних установ. Перед вихователями таких колективів виникають своєрідні завдання: від них вимагаються специфічні знання та особливого роду навички керування колективами. Щодо цих знань та вмінь існують спеціальні психолого-педагогічні дослідження, методики, поради, проте вони, на наш погляд, не завжди мають достатнє соціально-філософське обґрунтування. Зокрема, в них не приділено належної уваги питанням співвідношення природного і соціального в людині, їх врахуванню в діяльності специфічних соціальних колективів з метою формування в кожній молодій людині базових засад її подальшого життя в соціальному оточенні.

Ми переконані в тому, що зазначене коло проблем, пов'язаних із соціальним вихованням в особливих соціальних колективах, суттєво загострюється через те, що нині в Україні відбувається доволі радикальний злам попередніх типів соціальних відносин. До набуття Україною статусу соціалістичної республіки в складі СРСР в ній переважало сільське населення з більш-менш ясно вираженим характером общинних відносин. За радянських часів цей тип соціальних відносин був фактично зруйнований, натомість робилися спроби запровадити так званий колективістський тип

соціальних відносин, за якого передбачалось, що кожна людина повинна ставити колективні інтереси вище від особистих. Крах радянської соціальної системи засвідчив, що такий тип стосунків у суспільстві суперечить деяким природним схильностям людини і не сприяє ані нормальному розвитку особистості, ані динамічному розвитку суспільства. У наш час формуються соціальні відносини, що визначаються як відносини ліберального суспільства і ґрунтуються на засадах вільного економічного ринку. Цей тип відносин докорінно суперечить так званому радянському колективізму, проте чи справді він відповідає потребам суспільного організму? Адже люди в суспільстві залежать одна від одної, позаяк існує так званий суспільний розподіл праці, без налагодженого функціонування якого суспільна стабільність стає сумнівною. Отже, ринкові відносини ліберального суспільства також передбачають наявність соціальної співпраці, взаємного доповнення соціальних ролей та ін. Видається, що незаперечна перевага вказаних вище особливих соціальних колективів саме і виявляється в тому, що вони дають можливість молодій людині на досвіді власних взаємин з іншими членами колективу переконатися у необхідності й плідності соціальної кооперації. Однак виникає небезпека домінування влади колективу над потребами та інтересами окремої молодої людини. Для запобігання такого можливого, але небажаного результату виховного впливу колективу необхідно ґрунтовно дослідити у соціально-філософському аспекті проблему соціального виховання в особливих молодіжних колективах на основі належного визначення ролі природного чинника людського буття.

Варто зазначити й те, що в даний час за умов проведення на Сході України АТО значення теми дослідження та її результатів не знищується, а, скоріше, зростає. Хоча робота була завершена у 2013 році, питання про самоорганізацію молодіжних колективів загалом та військових, зокрема, набуває нової актуальності, проте це виходить за межі завдань та предметного спрямування даної дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана в контексті теми державних наукових досліджень кафедри філософії Національного університету «Львівська політехніка»: «Зміни становища людини у сучасних цивілізаційних процесах: філософсько-методологічні дослідження» (державний реєстраційний номер 0127U000797).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертації є філософське обґрунтування методологічних функцій поняття природи в осмисленні сучасної цивілізаційної ситуації та у розробці на цій основі свідомих стратегій організації соціального виховання молоді у військових та курсантських молодіжних колективах.

Для досягнення поставленої мети окреслено такі *задачі*:

– виявити та експлікувати основні акценти у розумінні сутності природи у європейському історико-філософському процесі, окреслити основні парадигмальні підходи до осмислення поняття природи;

– визначити найважливіші особливості сучасної цивілізаційної ситуації стосовно ставлення суспільства до природи;

– на основі виявлення філософсько-світоглядного змісту поняття природи обґрунтувати методологічні та евристичні переваги тих програм соціального виховання, які свідомо орієнтуються на історико-філософський та науковий досвід розуміння сутності природного начала людського буття;

– визначити конкретні форми та методи організації життєдіяльності молодіжних військових та курсантських колективів, які сприяють успішному вирішенню завдання соціального виховання молодої людини.

Об'єкт дослідження – взаємозв'язок спонтанного та регламентованого у системі соціального виховання та виховної діяльності.

Предмет дослідження – методологічний потенціал поняття природи у вирішенні проблем соціального виховання в особливих молодіжних колективах.

Методологічна база дослідження. В роботі застосовувалися методи історико-філософської компаративістики, герменевтичного аналізу історико-

філософських текстів; методи системно-структурного аналізу, особливо стосовно співвідношення природного та соціального в людині й під час аналізу системи виховного впливу на молодіжні військові колективи; методи логічного аналізу головних чинників військового виховання.

Джерельну базу дисертації становлять: 1) європейська історико-філософська традиція в дослідженнях сутності природи; 2) сучасні напрацювання з теоретичних засад військового та соціального виховання; 3) праці вітчизняних та зарубіжних дослідників щодо проблем, пов'язаних із взаєминами між природним та соціальним в людині і суспільному житті.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена характером мети і сукупністю визначених задач. На основі проведеного дослідження у дисертації сформульовані положення, котрі визначають її новизну:

вперше:

– аргументована філософсько-методологічна доцільність використання методологічного потенціалу поняття природи для розробки та практичного застосування системи соціального виховання в особливих – військових та курсантських – молодіжних колективах;

– поняття соціального виховання інтерпретоване як важливий аспект життя військових та курсантських молодіжних колективів; воно визначається як соціальне за змістом та спрямуванням, за суб'єктом виховного впливу та за засобами такого впливу; це виховний вплив на молоду людину з боку військового або курсантського колективу;

– запропоновано ряд принципів соціального виховання в особливих молодіжних (військових та курсантських) колективах, що базуються на врахуванні проявів природного начала як в особі, так і в міжособових стосунках; це: 1) принцип визнання самодостатності природного начала; 2) принцип врахування дистанції між проявленими і ще не проявленими рисами особистості; 3) принцип врахування прихованого змісту в складі людської індивідуальності, що не може бути редукованим до епістемологічної прозорості; його можна вважати природно зумовленим;

4) принцип співдії виховного впливу із природними задатками та схильностями особистості; 5) принцип активізації природних схильностей у позитивному напрямі як основи ефективного регулювання життя військового колективу;

додовнено й уточнено:

– положення, що в історії європейської філософії ніколи не було однозначного ставлення до природи всупереч наявним публікаціям; навпаки, в кожному історичному епоху виявлялися суперечності між проявами природи й природного в людині і людському суспільстві;

– переконання в тому, що однією з причин невдач в осмисленні шляхів подолання негативного впливу сучасної цивілізації на природу та природне середовище людського суспільства є поверхове розуміння сутності природи і природного, яке в цілому можна виразити тезою про людську спроможність перетворювати природу через підкорення її людським потребам та інтересам;

– прояви неадекватного ставлення людей і суспільств сучасної цивілізації до природи, де фігурують спрощене розуміння природи, нехтування суперечливим характером її проявів у людській історичній діяльності та неврахування її онтологічної непокірливості; у зв'язку з цим запропоновано скорегувати уявлення про природу на основі аналізу сучасних наукових досягнень у дослідженні природи;

– зміст та аналітику трьох домінантних позицій в оцінці природи:
1) природа постає загальною основою життя людини та її активності;
2) природа є джерелом усіх багатств та засобів життя й діяльності людини і суспільства; 3) природа є самодостатньою сутністю, могутність та внутрішні резерви якої ніколи не будуть підкорені людиною і суспільством;

– розуміння можливих напрямів використання результатів поглибленого філософсько-методологічного осмислення природи у соціальному виховному процесі в молодіжних військових та курсантських колективах: природа може піддатись людському впливові через те, що вона надзвичайно пластична та має величезні внутрішні резерви, проте її

підкорення має певні межі; без врахування цих її особливостей виховний соціальний вплив на молоду людину може принести прямо протилежні бажаним або запланованим результатам;

дістали подальший розвиток:

– окреслення змістових наголосів в основних відмінностях між трактуванням природи у класичній та некласичній європейській філософії;

– положення наукової літератури про форми проявів природи у сучасній цивілізаційній людській життєдіяльності та виявів природного начала в самій людині;

– принципи соціальної і військової педагогіки у застосуванні їх до проблеми позитивного використання природних схильностей вихованців у військових колективах;

– розуміння поняття соціального виховання: запропоновано вважати ним не лише практику прищеплення людині соціальних навичок, а й виховний вплив на людину з боку суспільства або його окремих підрозділів (виховання соціальності через соціальні чинники).

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів.

Теоретичне значення роботи полягає в уточненні та доповненні уявлень про природу в історії західної філософії, у виявленні недостатньо акцентованих аспектів природних проявів у сучасних цивілізаційних процесах та у системі соціального виховання. Практичне значення проведеного дослідження окреслюється як, по-перше, формулювання та обґрунтування низки підходів та принципів здійснення виховної діяльності у молодіжних військових та курсантських колективах; по-друге – з'ясування можливостей використання результатів дослідження при розробленні курсів та спецкурсів у навчальних програмах системи вищої військової та громадянської освіти.

Апробація результатів дисертації. Результати досліджень оприлюднені на міжнародних, всеукраїнських та регіональних науково-практичних конференціях та круглих столах. Серед них: «XVIII читання пам'яті засновника Львівсько-Варшавської філософської школи

К. Твардовського «Філософ і філософія в сучасному світі: форми присутності та відповідальність» (Львів, 10–11 лютого 2006 р.), «XIX читання пам'яті засновника Львівсько-Варшавської філософської школи К. Твардовського «Філософія і життя: форми і шляхи взаємовпливів» (Львів, 10–11 лютого 2007 р.), Міжуніверситетський круглий стіл «Марксизм в контексті процесів формування сучасної неklasичної філософії» (Львів, 6 червня 2008 р.), Наукова міжуніверситетська конференція «Ф. М. Достоевський і світова філософія» (Львів, 22 листопада 2008 р.), «XXIII читання пам'яті засновника Львівсько-Варшавської філософської школи К. Твардовського «Філософія, освіта та освіченість: історія та сучасність» (Львів, 11–12 лютого 2011 р.), Міжнародна наукова конференція «XXV Читання, присвячені 75-й річниці з дня смерті засновника Львівсько-Варшавської філософської школи К. Твардовського «Феномени учнівства та учительства в історії філософії і культури» (Львів, 11–12 лютого 2013 р.), а також на звітних наукових конференціях і семінарах кафедри філософії Національного університету «Львівська політехніка», Міжнародна наукова конференція «XXVII Читання, присвячені пам'яті засновника Львівсько-Варшавської філософської школи Казимира Твардовського «Етичне та естетичне в людському світовідношенні» (Львів, 11–12 лютого 2015 р.).

Публікації. Основний зміст дисертації висвітлено у 6 наукових статтях (1 стаття – у співавторстві), 5 з яких опубліковані у фахових виданнях України, одна – у зарубіжному виданні (Російська Федерація) і 5 тезах, виданих за результатами участі в наукових і науково-практичних конференціях.

Структура дисертації і послідовність викладу матеріалу зумовлені специфікою теми, логікою викладу проблеми, планом, метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що містять вісім підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації становить 189 сторінок, з яких основний текст – 162 сторінки; список використаних джерел (267 найменувань) розміщено на 27 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛЬНА ТА МЕТОДОЛОГІЧНА БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Аналіз джерельної бази дослідження, виявлення та окреслення нез'ясованих питань

Європейська філософія характеризується наявністю постійної уваги до поняття природи. Цей термін від самого зародження та утвердження філософії набув кількох значень, серед яких варто вказати на найбільш поширені: а) розуміння природи як всеохопної та первісної реальності (в такому сенсі слово «природа» означало «все»); б) розуміння природи як чогось початкового для будь-яких явищ (природа поставала як перше, вихідне начало); в) розуміння природи як основи усіх проявів певних явищ (термін «природа» окреслював поняття «сутнісна засада», «найперша сутність» [11, с. 113–115]).

Може видатись парадоксом те, що спеціальних досліджень, присвячених вивченню та належному осмисленню поняття природи, її предметного поля, у вітчизняній філософії та філософських студіях найближчих до нас країн дуже мало. Водночас значення цього поняття для сучасного світогляду та ціннісних орієнтацій людини стрімко зростає. Причиною цього є не лише гостра екологічна ситуація на планеті, а й той факт, що в міру розширення горизонтів людської соціально-культурної активності все більш помітним стає опір природи – опір, який чинить людині те, що вона з ентузіазмом взялася змінювати та підкорювати в епоху Нового часу. Приходить і усвідомлення того, що людські технічні й технологічні прагнення мають межі, що людина не може ставити завдання перетворення природи поза усвідомленням необхідності спирати такі перетворення на

співпрацю із природою. Сама ця співпраця також не може бути довільною як за спрямуванням, так і за масштабами.

Отже, перше, що слід констатувати – це недостатність досліджень, присвячених спеціальному аналізу поняття природи, його змісту й проблемним питанням історико-філософського та культурно-історичного виявлення і функціонування.

Серед праць, безпосередньо присвячених поняттю природи, слід назвати роботи А. В. Ахутіна [11] (Понятие «природа» в античности и в Новое время), М. О. Булатова («Про значення ідеї природи в історії філософської думки» [36], збірку праць за загальною назвою «Философия природы в античности и в Средние века» [228]. У них наводяться основні визначення поняття природи, розглядаються її світоглядні функції, місце в культурі різних історичних епох. Відтак їх можна вважати методологічним підґрунтям філософського осмислення природи. До таких методологічно глибоких праць належить і дослідження Є. Лебеда «Введение в феноменологию природы» [126]. У ньому, можливо, найбільш гостро ставляться питання про природу не як сутність, що існує поза нами, а як нашу метафізичну реальність. Особливо цінним є звернення автора до осмислення визначення поняття природи у різних культурно-історичних контекстах. Для з'ясування таких визначень автор аналізує цілу низку художніх творів, філософських і наукових концепцій часів античності та епохи модерну. У підсумку наголошується на неоднозначному сприйнятті природи в різні культурні епохи та єдності у цьому сприйнятті раціонального та ірраціонального.

Доволі важливого значення надає поняттю природи Ю. М. Романенко [185], щоправда він віддає перевагу поняттю «єство» у порівнянні з поняттям природи, але за змістом ідеться саме про природу. Автор указаного дослідження розуміє природу як те, що завжди протистоїть будь-яким абстракціям та штучним теоретичним конструкціям.

Надзвичайно важливими для філософського осмислення поняття природи стали праці М. Гайдеггера, особливо ті, що присвячені аналізу формування цього поняття в античній філософії [234; 236; 237].

Зважаючи на те, варіативність тлумаченням поняття природи в історії європейської філософії, викликану зрозумілими змінами у світогляді, ми намагалися максимально використати першоджерела, в яких поняття природи фігурує як важливе або й стрижньове (із деякими зверненнями до давньосхідної філософії). З цією метою ми зверталися до фрагментів творів давньогрецьких філософів, до праць Платона та Аристотеля, представників пізньої античної філософії, а також до праць, що коментують їхні твори. Аналіз джерел засвідчив, що традиційні уявлення про природу в античній філософії не можна вважати цілком однозначним, оскільки на розумінні цього поняття як вихідного позначилась відома опозиція діонісієвого та аполонівського начал.

Тому в античній філософії та світоглядних уявленнях природа поставала не тільки як перша реальність і мудра наставниця людини, але і як самовладна та буйна і навіть ворожа стихія.

Неоднозначними є уявлення про природу і в середньовічній культурі. У працях отців церкви Оригена, К. Тертуліана, С. Боеція, І. С. Ериугени, представників зрілої схоластики особливої гостроти осмислення поняття природи шляхом розмірковувань про природу Христа, дискусії навколо питання про значення людської тілесності в людській світовій місії, в людській гріховності, в майбутньому посмертному воскресінні [134].

Загальний огляд середньовічного ставлення до природи здійснено також у дослідженні А. Я. Гуревича «Категории средневековой культуры» [71].

Аналіз літературних джерел засвідчив, що в період Середньовіччя фігурувало декілька провідних значень поняття природи, серед яких домінували уявлення про природу як про те, що визначає реальність будь-чого (в цьому сенсі І. С. Ериугена, застосовував термін «природа божества»

або «нестворена природа»), а також про природне як темне, матеріальне, тілесне.

Епоха Відродження характеризується реабілітацією природного начала саме як тілесного, і про це свідчать праці гуманістів Лоренцо Валлі, Марсіліо Фічіно, аристотеліка П. Помпонаці, натурфілософів Дж. Бруно, Б. Телензіо, Г. Галілея. В цю епоху не було одностайності в тлумаченні основного значення терміна «природа»: натурфілософи розглядали природу як основну інстанцію та сферу самовладних проявів буття, пронизану гармонією та непереборними законами, у той час як деякі гуманісти вбачали в ній містичне і таємне начало (Д. Антісері та Дж. Реале).

Значний масив літературних джерел, використаних у дисертації, стосується доби модерну, коли увага до поняття природи була більш сталою та плідною. Вже перший філософ цього періоду Ф. Бекон значною мірою ґрунтував свої філософські ідеї на визнанні природи найпершим предметом усіх людських дій та джерелом людських знань. У подальшому, особливо у філософських міркуваннях просвітників та філософів натуралістичного спрямування, природа постала як найперша реальність, найперша сила буття та основа розвитку людини і суспільства (П. Гассенді, Д. Дідро, Й. Гердер, Ж. Ламетрі, Ш. Монтеск'є, Ж. Кондорсе та ін.). Особливо потужного опрацювання поняття природи зазнало у філософських вченнях представників німецької класичної філософії – Ф. Шеллінга, Г. Гегеля та Л. Фейєрбаха.

Натурфілософські ідеї Ф. Шеллінга та філософія природи Г. Гегеля увібрали в свій зміст майже усі найважливіші напрацювання попередньої філософії. Варто відзначити, що у німецькій класичній філософії поняття природи вперше було подано в органічній єдності з ідеєю еволюції та існування якісних шаблів (або форм) еволюційного природного процесу (Ф. Шеллінг, Г. Гегель).

Методологічне значення взаємозв'язку між природою та еволюцією поєднання поняття природи із ідеєю еволюції для сучасного світогляду та

наукового пізнання підкреслює у своїй праці Є. І. Хлебосолов [242]. Щоправда, ідею еволюції він пов'язує з гіпотезою «великого вибуху», синтезуючи її з ідеєю божественного творення світу. На його думку, природа в своїй єдності та провідних законах яскраво засвідчує існування деякого початкового та цілісного задуму (або проекту).

У вченнях представників німецької класичної філософії природа розглядалась (або природу розуміли) як єдина всеохопна сутність, що поставала чуттєво спостережуваною формою світового розуму або абсолютної ідеї. Тому природа була водночас і самодостатньою, і внутрішньо впорядкованою, і єдиною та ієрархічно різноманітною. Водночас вона була позбавлена власної основи і поставала інобуттям ідеї. Лише Л. Фейєрбах відстоював самодостатність природи, внутрішню злагодженість та закономірність; він вважав її повноцінним суб'єктом, із яким людина вступає у діалог.

Філософія ХІХ ст. у чомусь продовжувала традиції німецької класичної філософії, проте природа визначалась у працях А. Шопенгауера, А. Бергсона, О. Конта, Г. Спенсера, Ф. Ніцше як більш самостійна та самодостатня сфера буття. Природне начало майже домінувало, поєднуючись водночас із такими поняттями, як «світова воля», «життя», «життєве поривання».

Сучасна філософія, починаючи з ХХ ст., характеризується істотним збагаченням проблематики й тематики питань, пов'язаних із філософським осмисленням поняття природи. Кількість напрямів філософських досліджень, у яких відбувається систематичне звернення до поняття природи, суттєво зростає. Значною мірою це пов'язано з відродженням інтересу до онтології та метафізики, але переважно із екологічною кризою та накопиченням проблем природокористування.

В центрі уваги нашої наукової розвідки перебували в основному джерела такого спрямування:

А) Спеціальні філософські аналітичні дослідження поняття природи (М. Гайдеггер, А. В. Ахутін, М. О. Булатов, В. И. Григорьев, Є. О. Лебедь,

Ю. М. Романенко, М. Тарасенко, Т. Гайналь та ін.). Характерним для авторів цих досліджень є прагнення поняття природи шляхом аналізу її нових проявів та нових функцій.

Зокрема, важливими, на наш погляд, є такі аспекти розширення традиційних уявлень про природу, відмова від одностайної оцінки тлумачень поняття у різні історичні епохи, заклики до зміни парадигмальних орієнтирів людського ставлення до природи.

Переважа надавалась питанням екологічної небезпеки, пов'язаної з проявами людської цивілізаційної активності та неналежним ставленням сучасної людини до природи.

До цієї ж групи джерел ми відносимо й літературу, в якій окреслюється поняття «природа людини» та розглядаються її антропологічні особливості. Зокрема, йдеться про збірник «Это человек: Антология» [253], в якому представлені найсучасніші тенденції антропологічних досліджень та подано тлумачення поняття «природа людини».

Важливо відзначити, що в наш час майже розвіялось скептичне ставлення до цього поняття. Велика група авторів вважає доведеним існування певних базових людських задатків, що ми їх отримуємо від народження, а в подальшому лише активізуємо, насичуємо змістом та дещо модифікуємо. Поза такими базовими задатками або в разі їх деструкції людина втрачає шанси на нормальний розвиток та виконання основних соціальних функцій. Саме тому поняття «природа людини» вимагає не тільки реабілітації, а й осмисленого використання у соціальній та виховній практиці.

Б) Дослідження, пов'язані із сучасною екологічною кризою, техногенним характером цивілізації та глобальними проблемами сьогодення. Це праці як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників, а також філософів близького зарубіжжя. Йдеться перш за все про збірники «Взаимодействие общества и природы. Философско-методологические аспекты экологической проблемы» [45], «Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности» [63],

також публікації матеріалів роботи Римського клубу та, зокрема, А. Печчеї. У працях даного спрямування наголошено на необхідності заміни колишньої парадигми використання та приборкання природи іншою – парадигмою співпраці із природою.

Таку заміну пропонується підкріпити продуманою системою екологічної етики та певними державними програмами, всією системою законодавства. До цієї групи належать як праці загального екологічного спрямування, так і спеціалізовані дослідження із соціальної екології, екології людини, екології культури та ін.

Цікавими виявилися також дослідження, спрямовані на аналіз техніки, технологій та особливостей сучасного цивілізаційного процесу, зокрема збірники праць «Філософія техніки в ФРГ» [229], «Новая технократическая волна на Западе» [151], окремі авторитетні концепції техніки [158]. Слід сказати, що сучасна філософія техніки постає доволі продуктивним напрямом у філософському осмисленні природи, оскільки техніку та технології можна протиставляти природі, проте не можна розглядати ізольовано від неї. Інтегральними щодо впливів науково-технічної діяльності людини на біосферу постають відомі праці В. Вернадського, проте в цілому вони мають дещо інше спрямування, ніж запропонована робота.

Погляди на природу та роль природного чинника у сучасній техно- та енергоозброєній людській діяльності доволі різноманітні. Наприклад, Ф. Дессауер вважає, що природа вже містить у собі майже ідеальні технічні рішення, і завдання людини в її технічній діяльності полягають у тому, щоби ці рішення зрозуміти і використати. Деякі інші дослідники вважають техніку та технологію способами перетворення природного стану справ. Ці перетворення можуть наслідувати природі та співдіяти із нею, а можуть, навпаки, протистояти природі. На наш погляд, цей напрям філософських досліджень є дуже важливим для розвитку філософського вчення про природу.

В) Нові напрями дослідження явищ та проявів природи, такі, як психологія сприйняття природи [256; 259], екологічна історія [244], когнітивні та мовно-лінгвістичні дослідження [14; 140; 196; 204], що підтверджують вроджений характер базисних засад деяких вищих функцій людського організму.

На наш погляд, значення цього спектру досліджень зумовлюється тим, що тут фігурують новітні підходи до осмислення природи, які не лише розширюють уявлення про неї, а й роблять нові змістові акценти.

Г) Література, що стосується проблем виховання, і саме в тому його вимірі, який відображає прояви людських природних здібностей, характеристик та задатків. Важливими насамперед видаються праці М. Шелера [247] та Г. Плеснера [169], окрім того, вивчалися нові антропологічні напрями і дослідження, такі, як когнітивна антропологія, історична антропологія, євгеніка [84], соціобіологія [94]. Цей напрям досліджень фіксує численні та складні прояви природи і природного начала в самій людині та в різних сферах її життєвої активності. У працях превалує думка щодо органічної єдності людини із природою, водночас підкреслено, що діалог людини із природою має доволі складний та напружений характер. Стверджується, що людина, з одного боку, не може вийти за межі природного начала та сфери природи в самій собі, а з іншого – трансцендує, тобто переходить за всі наперед надані їй межі.

Людина вбирає в себе і концентровано виражає природне начало, надаючи йому можливості виявлення, але вона також здатна і заперечити усе природне. На цій дуже хиткій та небезпечній межі розгортається людське ставлення до природи.

Д) Дослідження, що стосуються проблем філософії освіти і виховання, соціалізації та соціального виховання. Зазначимо, що література, спеціально присвячена соціальному вихованню, з'явилася лише у другій половині ХХ ст. з появою необхідності введення спеціальності «соціальний педагог». Нині поняття «соціальна педагогіка» та «соціальне виховання» вже набули

поширення. Наприклад, А. В. Мудрик формулює предмет і завдання соціальної педагогіки, аналізує її вихідні поняття, вводить в обіг поняття «виховні сили суспільства» [146; 147; 148].

Достатньо докладно аналізує основні змістові складові поняття соціального виховання І. М. Андреева, спеціально звертаючись до історичних аспектів формування ідей філософії соціального виховання [7]. В. Д. Семенов розкриває важливі питання соціального виховання в контексті сучасних концепцій та тлумачень цього явища [194]. У своїй праці подає найширшу панораму сукупності тем та наукових напрямів, що включені у дослідження проблем соціального виховання.

Цінними з точки зору осмислення особливостей, структури та сучасного стану педагогічно-виховного процесу є праці В. Г. Скотного, В. А. Малахова, В. С. Возняка, О. С. Запесоцького. Для тематики нашого дослідження важливими є ідеї В. Г. Скотного щодо проявів та каналів дії ірраціональних чинників в освітньо-педагогічному процесі, оскільки дія природних чинників має переважно саме такий характер [205]. Роль культурного чинника та його духовного потенціалу добре висвітлена у монографії В. С. Возняка «Співвідношення розсудку і розуму як філософсько-педагогічна проблема» [51].

Впливи соціального середовища ґрунтовно досліджені у численних працях В. А. Малахова. У широкому контексті соціально-культурних, психологічних, політичних та гуманістичних процесів сучасного суспільного життя розглядає проблеми освіти і виховання О. С. Запесоцький [86].

Значний інтерес для досягнення мети нашого дослідження становлять праці О. Копаєва, С. Симонова та А. А. Ворожбитова. Ці науковці зробили спроби застосувати синергетичний підхід у педагогіці та вихованні. Певні тези, що виражають очікувані результати такого застосування, доволі відчутно корелюють із нашим баченням проблем соціального виховання [53; 110]. Всі окреслені позиції наближають до вирішення питання про зміст, сутність, особливості та спрямованість соціального виховання, про

соціально-виховний потенціал особливих соціальних груп, таких, як молодіжні, спортивні та курсантські колективи. Однак в оглянутих джерелах виховні функції таких колективів не розглядалися.

Е) Праці, присвячені військовому вихованню або вихованню в особливих колективах, переважно військових колективах. Такої літератури, на жаль, небагато. У праці Е. А. Афоніна «Становлення Збройних Сил України: соціальні та соціально-психологічні проблеми» для нас важливими були положення, що стосуються моделювання поведінки військовослужбовців з урахуванням індивідуальних факторів, до яких належать і природні задатки [10, с. 86–89].

У праці В. В. Ягупова «Морально-психологічне забезпечення» методологічно цінним є матеріал, який стосується вивчення та використання характеристик особистості, таких, як психологічні та індивідуальні схильності, в тому числі фізіологічні, фізичні та психофізичні риси індивіда [255, с. 134–141].

Колективна праця М. Й. Варія, М. М. Козяра та М. С. Ковалю «Військова психологія і педагогіка» детально розкриває особливості психології особистості військовослужбовця [39, с. 64–198] та містить аналіз соціально-психологічних взаємин у військових колективах [39, с. 245–316].

В іншій колективній праці «Виховна робота в Збройних Силах України» за редакцією М. П. Козирева, цікавим і вартим особливої уваги з точки зору практики його застосування виявився матеріал, що стосується планування виховної роботи у військових колективах [47, с. 104–115] та індивідуального підходу до організації виховної роботи [47, с. 82–93].

Слід також назвати працю, що вийшла порівняно недавно і безпосередньо стосується теми нашого дослідження: М. В. Воропаєв «Социальное воспитание в военизированных учебных заведениях» [54]. Майже в усіх розділах цієї праці наявні матеріали щодо проблем колективного соціального виховання.

Методологічне значення для нашого дослідження мали і такі праці: «Военная педагогика» (за ред. О. Ю. Єфремова) [50, с. 67–91]; В. С. Агеев «Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы» [2]; А. В. Мудрик «Социальная педагогика» [148]; А. Колосов «Основные условия и критерии формирования сплоченного воинского коллектива» [105].

У цих дослідження особливо важливими є практичні аспекти: індивідуальний та диференційований підходи до виховання у спеціалізованих колективах шляхом міжгрупової взаємодії; вияв характерних рис особистості в процесі соціалізації тощо.

З огляду джерельної бази дисертаційного дослідження можна зробити такі висновки:

- в історії європейської філософії на всіх етапах її розвитку поняття природи було одним із вихідних, хоча його змістове наповнення змінювалось; відстеження характеру та тенденцій таких змін дозволяє стверджувати, що деякі положення зберігають своє значення і в наш час, деякі мають переважно історико-культурне значення, а деякі варто переглянути, зважаючи на вимогу сьогодення;

- важливою особливістю сучасних досліджень явища та поняття природи слід вважати появу цілого спектра нових наукових напрямів та підходів, тенденцію до деталізації та міждисциплінарної інтеграції досліджень у цій сфері;

- кількість джерел, безпосередньо присвячених філософському осмисленню поняття природи та феномену природи, у сучасному гуманітарному дискурсі недостатня; в наявній літературі переважають однобічні підходи та традиційні уявлення про сутність природи; автори подекуди подають певні історичні погляди на природу як спрощені, єдині та однозначні;

- у наш час активно обговорюється та аналізується поняття соціального виховання; наявна література з цієї теми дозволяє активізувати соціально-виховну роль особливих молодіжних (у тому числі військових) колективів.

1.2 Методологічні принципи і підходи, застосовані у дисертації

Методологічна база дослідження обумовлена як особливостями предмета роботи, так і задачами, що ставляться і вирішуються в ній. Увага до питань методології дослідження обумовлена також і переконанням автора в тому, що тема роботи вимагає нових поглядів та підходів. Розуміючи, що спроба виявити щось принципово нове у змісті поняття природи та соціального виховання може викликати неоднозначні оцінки, особливо ретельного обґрунтування вимагають методологічні засади проведеного дисертаційного дослідження.

Відтак, доцільно виділити кілька змістових блоків. Перш за все, це філософсько-методологічне та історико-філософське вивчення природи.

По-друге, це вивчення явища соціальності у відношенні соціального та природного.

По-третє, виховання в індивідуальному та колективному аспектах. Всі окреслені предметні складові дослідження передбачають застосування своєрідних методологічних підходів та інструментів, що відповідають предмету дослідження, його завданням та спрямуванню.

На наш погляд, загальні методологічні підходи та засади дослідження можуть мати широкий та конкретно-специфічний характер. Тому їх варто окреслити у варіанті руху від загального до конкретно-специфічного, розпочавши з найбільш загальних методологій і завершивши огляд найбільш вузькими та специфічними методологічними засобами.

Вихідною світоглядно-методологічною засадою даного дослідження вважаємо принцип гносеологічного оптимізму, який може бути сформульований в такий спосіб: людина має принципову можливість виробити у пізнавальній діяльності засоби та форми, що дозволять їй достатньо повно пізнавати явища дійсності та застосовувати свої знання практично, у житті окремих людей і суспільства загалом [167, с. 126].

Цей принцип базується на визнанні того, що людина не відрізана від реальної дійсності нездоланною прірвою. Через складну систему метафізично-релігійних міркувань обґрунтовував принцип гносеологічного оптимізму представник російської релігійної філософії В. Соловйов. Він вважав, що можливість істинного пізнання дійсності зумовлена тим, що людина прямо співвідноситься з абсолютним та найпершим началом світу [203, с. 58, 112]. І хоч людина якісно відрізняється від усіх інших явищ світу, проте ця відмінність не є фатальною, тобто такою, що перешкоджає діалогу людини із дійсністю. У людських взаєминах зі світом слід враховувати ті шари проявів буття, які розглядались ще у класичній європейській філософській традиції та були спеціально досліджені у працях М. Гартмана [64, с. 161–163]. Їх виділення та врахування має важливе гносеологічне значення. Насамперед, слід зважати на відмінності між явищами природними та явищами соціальними, культурно-історичними й антропологічними, до яких належать і явища духовні.

Природні явища не можуть бути зовсім чужими людині, проте вона все ж перебуває до них у зовнішньому відношенні, тобто спостерігає їх зі сторони.

Пряме інтуїтивне проникнення в їхню сутність постає для людини складним завданням, на відміну від явищ соціальних та культурно-історичних, які не є суто зовнішніми для людини, скоріше навпаки: навіть до явищ іншої культури людина переважно може ставитись із більшим розумінням, ніж, наприклад, до астрономічних, метрологічних, геологічних та ін. Це пояснюється тим, що сама людина постає значною мірою продуктом саме соціально-культурних процесів. Ще більш органічним для людини постає розуміння поведінки інших людей, хоча остання за проявами може бути неосяжною і в індивідуальному аспекті людина може виявляти категоричне неприйняття якоїсь певної життєвої позиції [197, с. 829–836]. За Е. Гуссерлем, пізнання інших людей здійснюється способом апрезентації, тобто презентації (або рецепції) за аналогією: кожна людина оцінює дії та

поведінку інших людей за аналогією із власними внутрішніми станами та власними міркуваннями. Іншого способу пізнання іншої людини не існує, адже ні змісту думок, ні перебігу людських переживань зовні сприйняти та правильно оцінити неможливо [75, с. 213–225]. Але саме цей момент засвідчує те, що людина органічно включена у людський спосіб буття, а не перебуває у зовнішньому до нього відношенні.

Наведені міркування засвідчують відмінності у людських пізнавальних можливостях щодо різних явищ дійсності, проте не існує, як уже було сказано, нездоланих перепон для людського пізнання в жодній сфері дійсності. Це не означає, що немає складних проблем у процесі пізнання, проте наукове дослідження можливе лише за наявності виправданого, обережного гносеологічного оптимізму. Саме ця позиція й передбачає, на наш погляд, розмежування предметних складових дослідження та відповідних методів пізнання у кожній з них [167, с. 277–286].

Оскільки значна частина дисертації спрямована на уточнення поняття природи на основі порівняння положень класичної та некласичної філософії, необхідним вважаємо застосування вказаних нижче методологічних підходів. Перш за все, це принцип іманентності, який передбачає не стільки аналіз певних філософських здобутків із позиції сьогодення, скільки прагнення і бажання сприйняти такі здобутки як внутрішньо цілісні та своєрідні за характеристиками утворення. Принцип іманентності вимагає пам'ятати, що кожна історично конкретна філософія ніколи не була однозначною, що в ній існували, конкурували та навіть входили у конфлікти різні ідейні позиції та концепції. Конкретне втілення цього принципу дозволило виокремити в античній філософії 1) природно-космічне начало; 2) стихійність, загрозливу реальність, що не залежить від людини та її можливостей. Те саме спостерігається й у середньовічних тлумаченнях природи. Окрім того, принцип іманентності в самому понятті природи дозволяє помітити й внутрішні альтернативні її вектори: природа постає як дещо зовнішнє, але водночас і глибоко внутрішнє, як мінливе і податливе для формуючого

впливу, так і незмінне для певних масивів суцього, невідвладне довільному втручанню. Зазначимо, що ці аспекти вивчення природи залишилися поза увагою навіть у спеціальних дослідженнях.

Загальні для всіх предметних складових нашого дисертаційного дослідження методи – це системний аналіз та герменевтичне опрацювання текстів.

Системний аналіз передбачає можливість вивчати будь-яке явище дійсності як систему. Системним утворенням вважаємо такий тип єдності певної сукупності елементів, внутрішній зв'язок яких є значно сильнішим та важливішим, ніж зовнішні чинники. Ми підтримуємо позицію відомого вітчизняного представника теорії систем А. І. Уймова в тому, що системний аналіз ґрунтується на поняттях: річ, властивість та відношення. Всі ці поняття взаємно передбачають одне одне [223, с. 93–104]. На наш погляд, найбільш ефективно метод системного аналізу в нашому дослідженні спрацьовує при аналізі сутності феномена природи, оскільки всі ті природні явища, які досліджує сучасна наука, постають саме у системних зв'язках. Це, наприклад, галактики, окремі системи небесних тіл (скупчення зірок або планетні системи), системні утворення на окремих небесних тілах, як-от біосфера Землі, світ живого, атмосферні та погодні явища та ін. Доцільним та виправданим є метод системного аналізу тоді, коли розглядаються складні системні зв'язки суспільства і природи; саме тут тип відношення, властивості та складові суспільства і природи найбільш повно можна виявити на основі системної методології. Можна виправдано стверджувати, що різні негаразди та природні катаклізми сучасності значною мірою зумовлені відходом від підтримання системного характеру взаємин між суспільством та природою. Сучасне суспільство не дуже дослухається до думок В. Вернадського щодо системного характеру біосферних явищ та процесів. Натомість фінансові, політичні та економічні інтереси окремих країн чи корпорацій призводять до порушень у системній збалансованості біосфери, що може мати незворотні наслідки.

Метод компаративістики або компаративного аналізу. В наш час цей метод доволі поширений у гуманітарних галузях знань. Існують спеціальні дослідження, що наголошують на його евристичному значенні в історико-філософських дослідженнях. Зокрема про це йдеться у колективній праці російських філософів [92, с. 8–33]. Згідно з цим методом проведення будь-якого порівняння передбачає здійснення трьох операцій: 1) виявити спільне, тотожне між явищами, що порівнюються; 2) вирізнити відмінності між ними; 3) з'ясувати, як кожне з порівнюваних явищ впливає (або позначається на змісті) явища, із яким порівнюється. Метод компаративістики у нашому дослідженні застосовувався для виявлення змісту поняття природи в контексті різних історико-філософських концепцій, а також для окреслення евристичного та методологічного потенціалу філософсько-світоглядних уявлень про природу у різні історичні епохи.

Метод компаративістики доцільно використовувати також в історико-філософському дослідженні феномена природи. На підставі виокремлення того спільного в позиціях більшості видатних філософів та мислителів кожної історичної епохи можна зробити висновки щодо найбільш поширеного розуміння природи, а також виявити особливе та специфічне, що не вкладається у межі усталених парадигмальних підходів. Так, в античному розумінні природи поряд із сприйняттям її як первісної (породжувальної сили існувало й уявлення про стихійний характер природних процесів та навіть про їх своєрідну вибухову, безконтрольну дію [228].

В епоху Середньовіччя поряд із сприйняттям природи як другорядної стосовно духа сутності існувало й осмислення її як вияву божественної мудрості й могутності та навіть як поняття, зміст якого охоплює будь-які прояви дійсності [71].

Метод порівняльного аналізу передбачає коректне ставлення до термінології, змісту категорій та особливостей їх застосування. Він значною мірою застерігає нас від догматизму та перебільшення значення певних уявлень, характерних для конкретних історичних епох.

У межах компаративістики евристичну цінність має порівняння західного та східного підходів до філософського осмислення природи. Застосування в дисертації процедур порівняльного аналізу дозволило зробити висновок про те, що природа у певних культурних регіонах розумілась суперечливо, і в її проявах до певної міри протистояли одне одному її поверхневий шар (явища) та глибинна сутність, що набувала характеру непередбачуваної самовладності, самодостатності та невичерпної глибини.

Метод порівняльного аналізу, на нашу думку, ефективно доповнюється методом герменевтичного аналізу, який вважається одним з найпродуктивніших у сучасному соціально-гуманітарному пізнанні, адже адекватне розуміння тих чи інших філософських концепцій передбачає їх інтерпретацію. Цей метод дозволяє не лише сподіватись на адекватне прочитування філософських текстів, а й виявляти в тих неявні постулати та засновки, прослідковувати зв'язки між змістом тексту і загальним культурно-історичним тлом епохи, здійснювати термінологічні експлікації та розвідки. Він передбачає також можливість прочитання тексту у співвідношенні контексту, підтексту та гіпертексту.

Застосовуючи цей метод, ми брали до уваги класичні взірці герменевтичної методології, розроблені Г.-Г. Гадамером та М. Гайдеггером [56], [224]. Надзвичайно важливим є виведення герменевтичного аналізу на рівень початкового досвіду у тій сфері, що розглядається (Х.-Г. Гадамер. – с. 329).

Метод герменевтичного аналізу дозволив здійснити історико-філософське дослідження різноманітних тлумачень явища природи. Надзвичайно важливими для нашої роботи стали міркування М. Гайдеггера щодо того, як формувалось поняття природи в античній філософії, які основні змістові наголоси були характерні та як ці наголоси трансформувались у подальших філософських концепціях [151, с. 45–66, 97–100, 139–143, 261–262].

Герменевтичний аналіз дозволив виявити основні значення поняття і явища природи в середньовічній філософії та культурі, звертаючись не лише до філософських текстів, а й до культурологічних та художньо-мистецьких тлумачень поняття природи, адже в них відобразився досвід епохи, її світоглядні орієнтації та спосіб мислення.

Методологію системного та герменевтичного аналізу застосовано й щодо вивчення проблем виховання, особливо зважаючи на системний характер людської особистості й виховного процесу. Коли йдеться про особистість, ми маємо справу із системою беспрецендентної складності, проте й найбільшою внутрішньою єдністю її елементів. Хоча нам достеменно не відомі всі навіть найбільш важливі засадничі елементи буття людської особистості, проте міркування дослідників свідчать про її онтологічну та функціональну єдність.

Для будь-яких систем характерним є те, що впливи на їх окремі елементи так чи інакше позначаються і на інших елементах. Саме це відіграє чи не вирішальну роль у свідомій організації виховання: тут принципово не можна обмежуватись локальними підходами, а будь-який виховний вплив передбачає аналіз усіх найважливіших елементів реального буття особистості [232].

Феноменологічний метод у дослідженні явища природи передбачає: а) розуміння природи як феномену, наданого свідомості; б) виявлення у цьому феномені його чуттєвих та предметних складових; в) проникнення у смислове ядро феномену природи як об'єкта дослідження.

В процесі застосування феноменологічного методу ми орієнтувались чи не на єдину сучасну розвідку, здійснену Є. О. Лебедем [26]. Окрім того, ми намагались дотримуватися змісту і вимог процедури феноменологічної редукції, окреслених у працях засновника феноменологічної філософії Е. Гуссерля та в коментуючій літературі [74], [73], [145], [172], [241], [251, с. 35–188], а також у працях М. Гайдеггера, Р. Інгардена [91], В. Л. Петрушенка [165]. Метод феноменологічної редукції застосовано нами,

зокрема, для розкриття цілісного змісту поняття природи після проведених історико-філософських та компаративістських досліджень.

Вимоги ціннісного (аксіологічного) підходу були враховані в частині, що стосувалася сучасної екологічної етики, екофільської філософії та в процесі з'ясування ціннісного значення поняття природи для вирішення гострих проблем сучасного цивілізаційного поступу. Окрім того, ціннісний підхід постає чи не найважливішим в обґрунтуванні необхідності максимального дотримання імперативі природного начала особистості в організації соціального виховання в колективі. У своєму дослідженні ми орієнтувалися на розуміння місця цінностей в сучасному науковому пізнанні [142, с. 183–196].

Абсолютно неможливо у дослідженнях природи та соціального виховання залишити поза увагою методологію та принципи синергетики як сучасної науки про самоорганізацію. Звертаючись до положень синергетики, ми брали до уваги напрацювання таких науковців, як Е. Н. Князева, С. П. Курдюмова, О. Копаєва, І. С. Добронравова та інші. Вагоме евристичне значення для нашого дослідження мали такі фундаментальні поняття синергетики, як нелінійність, біфуркація, флуктація, синергія та ін. Так, А. А. Ворожбитова розглядає педагогічну синергетику як синтез багатофакторних взаємодій у зустрічних процесах виховання та самовиховання, освіти та самоосвіти, навчання та самонавчання, що акумулюються у досвіді вихованців [53]. Саме такі наголоси ставляться і в нашій роботі.

Методологічна база нашого дослідження містить і такі загальнонаукові методи пізнання, які отримали назву методів опрацювання фактів або методів виведення фактографічних даних певної галузі знання на рівень теоретичних міркувань і узагальнень. Ідеться про такі логічні процедури, як абстрагування і узагальнення, аналіз і синтез, індуктивне та дедуктивне виведення, ідеалізацію, формалізацію. Хоча в соціально-гуманітарному пізнанні формалізація не завжди застосовується, це не знижує її цінності, адже

спрощення і скорочення пізнавальних дій на основі їх умовного позначення може використовуватись як допоміжна процедура [167, с. 388–390].

Серед загальних методів теоретичного пізнання важливу роль у нашій роботі відіграють методи сходження від абстрактного до конкретного, єдності історичного і логічного підходів, гіпотетико-дедуктивний метод [162, с. 390–391].

Метод сходження від абстрактного до конкретного є дуже плідним у тій частині нашого дослідження, в якій ідеться про наявність різних проєкцій бачення явищ природи та виховання в історико-філософських теоріях, концепціях, вченнях. На наш погляд, такі проєкції (наприклад, розуміння природи як породжувального начала в античній натурфілософії) можна вважати тими абстрактними зрізами явища, які вимагають подальшого їх синтезування з іншими, відмінними від неї проєкціями. Те ж саме можна сказати й про теоретичне осмислення такого складного явища, як особистість: бачення її як духовної самостійності, як джерела самоорганізації людської поведінки і життєдіяльності, як реальної властивості соціалізованого людського індивіда вочевидь вимагають синтезу (або інтегрального підходу), в результаті якого ми маємо можливість отримати теоретичну конкретизацію поняття особистості.

Метод єдності історичного і логічного підходів полегшує процедуру сходження від абстрактного до конкретного, оскільки йдеться про синтез історично вироблених теоретичних проєкцій предмета пізнання, проте цей метод має і власне евристичне значення. Він дозволяє виокремити у досліджуваному явищі найбільш сталі, а тому й найсуттєвіші риси, розглядати його у внутрішніх змінах, шукаючи в самому предметі підстави для виявлення принципів його функціонування та різноманітних проявів. Цей підхід дозволяє здійснити логіко-дискурсивний аналіз предмета дослідження, створити конструктивні моделі відповідного явища.

Сладним є питання про застосування методології соціального пізнання, методи пізнання соціальних явищ і процесів. Інтерес до такої методології

останніми роками суттєво зріс. Для вітчизняних науковців ця тема має вагомим практичне значення, оскільки Україна сьогодні стикається з цілою низкою невирішених проблем саме в соціальній сфері [227]. Можливо, найбільш проблемним залишається питання про природу соціальності як такої. Існуючі концепції класичної та неklasичної сучасної філософії потребують, на нашу думку, певної інтеграції, взаємодоповнюваності [166, с. 99–108].

Сучасні соціологічні та філософські дослідження дають можливість виділити кілька пануючих підходів у тлумаченні соціальності, соціальних процесів та соціальних якостей: а) субстратно-редуктивний підхід, відповідно до якого в основі соціальності перебувають генетичні, біохімічні чи інші матеріально-речові субстрати (Ф. Кріс, Ж. Моно, Е. Уїлсон та ін.); б) інтерактивний підхід, відповідно до якого суспільні зв'язки зумовлені взаємними діями індивідів, включених у загальну систему діяльності (Дж. Мід, Дж. Хоманс та ін.); в) структурно-функціональний підхід, що пов'язує соціальність із певною сукупністю інституцій, які функціонують в органічному взаємозв'язку та забезпечують цілісність соціального процесу (Р. Мертон та ін.); г) менталітетно-трансцендентальний підхід, що покладає в основу соціальних явищ та процесів деякі позачуттєві, вищі або абсолютні цінності, нормативи, взірці, сенси (М. Вебер, В. Дільтей, М. Шелер та ін.) [190], [219]; д) марксистський діяльнісний підхід до пояснення та розуміння сутності соціального, згідно з яким основним є дослідження співвідношення процесів опредметнення та розпредметнення, тобто вважалося, що специфікою людських стосунків є те, що вони опосередковані продуктами людської перетворювальної діяльності [15, с. 73–144]; е) феноменологічний підхід, за яким соціальність розглядається як специфічний світ феноменів людського життя, що постають носіями певних сенсів. Ми вважаємо, що принципи та підходи, вироблені методологією соціально-гуманітарного пізнання, мають враховуватися залежно від тематичного спрямування дослідження.

Найбільш складною та проблемною є методологія осмислення феномена людської особистості. Відтак актуалізується принцип індивідуального підходу. Цей принцип постає в різних сферах пізнання та практичної діяльності (психології, педагогіці, конкретно-історичних дослідженнях), але, на нашу думку, його найбільш адекватне застосування для вирішення проблем соціального виховання передбачає дотримання концепції герменевтичної бесіди та діалогічної філософії. Зокрема, йдеться про ідеї людського спілкування, висунуті Л. Фейєрбахом, М. Бубером, Е. Левінасом, В. Біблером, Г. Батищевим та іншими. Розрізнення в межах діалогічної філософії типів спілкування – зовнішнього та глибинного, емпатичного та симпатичного, за принципами «Я і Ти», «Я і Воно», «Я та Інший» – має надзвичайно продуктивне методологічне значення, особливо коли йдеться про способи міжіндивідуальної комунікації або взаємини між вихователем та вихованцями. Також варто звернути увагу й на розрізнення епістемологічної установки в комунікації та установки вільної герменевтичної бесіди (Р. Рорті): якщо перша установка передбачає, що ми намагаємося пізнавати того, із ким спілкуємося, то друга відкидає будь-які заздалегідь прийняті передумови комунікації, в тому числі пізнавальні, і спрямована на максимальне зближення та корегування обох позицій сторін комунікації.

Нарешті, на наш погляд, варто використовувати у соціальному вихованні та його вивченні позитивні здобутки мікросоціології, що спрямована на оптимальну організацію структури малих колективів.

Сфера соціального виховання є інтегральною та комплексною, такою, зміст якої охоплює різні предметно-тематичні елементи, тож методологічне забезпечення вивчення проблем соціального виховання повинно бути різноплановим і таким, що насичує евристичний потенціал.

Висновки до розділу 1

Комплексний характер теми дослідження вимагає залучення джерел різного характеру: класичних творів з історії світової філософії, творів, що їх коментують, нових напрямів вивчення природи та взаємин суспільства і природи, соціально-філософських досліджень у галузі соціалізації, соціальної педагогіки та соціального виховання.

З метою оптимізації огляду джерельної бази в роботі здійснено класифікацію основних праць, аналізованих у ній. Праці класифікуються за темами: спеціальні філософські аналітичні дослідження поняття природи; дослідження, пов'язані із сучасною екологічною кризою, техногенним характером цивілізації та глобальними проблемами сьогодення; нові напрями вивчення явищ та проявів природи; література, що стосується проблем виховання, у тому вимірі, який відображає прояви людських природних здібностей, характеристик та задатків; дослідження, що стосуються проблем філософії освіти і виховання, соціалізації та соціального виховання; праці, присвячені військовому вихованню або вихованню в особливих колективах, переважно військових.

Відповідно до провідних змістових наголосів нашого дослідження в його здійсненні застосовано низку методологій та підходів, до яких належать: принцип гносеологічного оптимізму, принцип іманентності, принцип індивідуального підходу в осмисленні феномена особистості, методи системного аналізу, герменевтичного опрацювання текстів, метод компаративістики або компаративного аналізу, феноменологічний метод, вимоги ціннісного (аксіологічного) підходу, методологія та принципи синергетики як сучасної науки про самоорганізацію; методи сходження від абстрактного до конкретного, єдності історичного і логічного підходів, гіпотетико-дедуктивний метод, методологія соціального пізнання.

РОЗДІЛ 2

ПАРАДИГМАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ПОНЯТТЯ ПРИРОДИ В ІСТОРІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

2.1 Основні змістові акценти у понятті природи в класичній європейській філософії та їх методологічне значення

Поняття «природа» – одне з найбільш поширених у філософії та науці. Історія його осягнення бере початок із Стародавньої Індії. В межах ведичної традиції існувало поняття «пракріті», яке доволі часто у перекладах подається саме як поняття природи (або природне начало). У філософії Стародавнього Китаю, як і в давньокитайській культурі загалом, існувало поняття «де», одне із основних значень якого – природа. В європейській культурній, історико-філософській та науковій традиціях поняттю природи надавалось настільки важливого значення, що саме на його основі утворився цілий ряд центральних (або наскрізних) понять: фізика, натура, фізіологія, фізикалізм, фізіономія та ін. Відомо, що саме природа постала найпершим та найважливішим об'єктом на першому – натурфілософському – етапі розвитку античної філософії. Чому саме природа постала першим та невичерпним об'єктом філософії, яка лише народжувалась? Дослідники пояснюють цей факт величезною залежністю людини давніх часів від природи, тим, що саме природа охоплювала майже весь доступний людині горизонт пізнавального осмислення дійсності. Проте, враховуючи той факт, що вона від самого початку розглядалась як дещо самочинне і тотальне, можна припустити, що для раннього філософського мислення природа поставала сферою, що диктувала людині певні імперативи та сприймалася як деяка об'єктивна основа.

Антична філософія надала цьому поняттю найпершого онтологічного визначення: вважалося, що саме природа постає першою та всеохопною реальністю. Проте, як свідчать спеціальні дослідження, це поняття не мало в античній філософії єдиного значення; це було так зване еквівокативне поняття – поняття із багатьма значеннями. Існують дослідження, в яких детально аналізується поняття природи в античній філософії [11; 229].

У попередньому розділі відзначалось, що соціально-гуманітарне пізнання має інтерпретативний характер, а це означає, що ті поняття, на яких ґрунтуються наукові дані дослідження, повинні бути піддані певній змістовій реконструкції. Оскільки в нашому дослідженні поняття природи постає відправним методологічним орієнтиром для подальших аналітичних розвідок, ми вважаємо за необхідне поставити предметні акценти, суголосні із нашою темою.

Аналіз літературних джерел, проведений у першому підрозділі першого розділу, засвідчив, що дослідження поняття природи в доступних нам наукових виданнях не відзначається повнотою та послідовністю. Навіть у виданнях, спеціально присвячених історико-філософському та історико-культурному дослідженню поняття та феномену природи, проглядається тенденція наголошувати на однозначному підході до осмислення явища природи в окремі епохи, не акцентуючи увагу на суперечностях і плюралізмі думок, які властиві мисленню античності, Середньовіччя та інших історичних періодів. Це перша причина, що спонукала нас до додаткових досліджень змісту цього поняття в історико-філософській традиції.

По-друге, інтерпретації поняття природи у філософських дослідженнях часто тяжіють до надмірного спрощення, що призводить до втрати повноти його представлення у змістово-аналітичному аспекті. Можна послатися на той факт, що в трактуванні природи в епоху Нового часу переважає підкреслення її пасивного характеру, тобто природа тлумачиться – об'єкт активності людини як суб'єкта діяльності, хоча таким її баченням підходи до розуміння природи в цей час не вичерпуються.

По-третє, на нашу думку, із багатьох тем і напрямів сучасних філософських досліджень часто-густо випадає один з найважливіших аспектів поняття природи – прояв її онтологічної самовладності навіть у тих результатах людської діяльності, які вочевидь постають культурними артефактами. Так, недостатньо враховується присутність цієї онтологічної самодостатності в актах, процесах і результатах пізнавальної діяльності. Сучасна епістемологія (а також комплекс когнітивних досліджень), особливо в її англо-американських варіантах, у варіантах позитивістської та аналітичної філософії, схильна зводити зміст пізнання до станів суб'єкта пізнання, подаючи знання як різновид вірування [180, с. 38–39, 70, 164]. Коли в таких дослідженнях стверджується, що результати пізнання суттєво залежать від інструментів та методологічних процедур пізнавальної діяльності, то випускають з уваги, що в будь-якому варіанті конкретно спрямованого пізнання передбачається відповідність об'єкта пізнання тим методологічним засобам, які при цьому використовуються. Передбачається також його трансцендентність щодо здійснюваних конструктивних дій розуму (в різних її розуміннях, наприклад, як трансцендентність іманентного – Е. Гуссерль). Обидва моменти спрямовують нас до поняття природи, оскільки у підсумку йдеться про наявність і доступність для пізнання ніколи до кінця не редукованого до пізнавального обсягу елемента, тобто природного начала.

Окрім того, природне начало виявляється ще й тому, що людина не створює сама та довільно елементи й механізми пізнання, а навчається ними володіти та їх використовувати. Отже, природне начало постає й началом пізнання.

По-четверте, сучасні численні дослідження у сфері соціально-гуманітарного пізнання, культурології, педагогіки, філософії та психології особистості свідчать про те, що в міру заглиблення людини в більш складні явища і процеси дійсності, саме природний чинник (або елемент) усе більше проявляється і може бути спостережуваним. Людина повинна розуміти дію і

своєрідну мудрість природи там, де вона раніше була схильна вважати свої перетворювальні можливості безмежними [132, с. 495–496].

Відштовхуючись від окреслених підстав, слід ще раз уважніше придивитись до історико-філософського контексту поняття природи, беручи до уваги його сталість і одночасно історичну мінливість. Це дозволить збагатити традиційний зміст досліджуваного поняття. Розглянемо період античної філософії.

Майже всі науковці, які намагаються досягнути здобутки античної філософії в аспекті вивчення природи, погоджуються з тим, що для античності поняття природи було основоположним. Для ранньої античної філософії, дійсно, характерно, що майже всі представники натурфілософії писали твір з назвою «Про природу». Вагому роль відіграє поняття «фізис» у філософських фрагментах Геракліта Ефеського, але і в міркуваннях Аристотеля теза первинності природи, її наслідування звучить досить наполегливо [11, с. 124–125].

В часи пізньої античної філософії, яку дослідники називають суб'єктивістською, природа також лишається тим першим і основним, із чим людина повинна узгоджувати свої дії та наміри [215, с. 199–219].

Спеціальні дослідження щодо з'ясування змісту і значення поняття природи в ранній філософії свідчать про певну можливість альтернативної акцентованості цього поняття: по-перше, природою називали всю дійсність, імперативно надану людині; по-друге, природою вважали дещо первісне та визначальне у змісті будь-якої речі; по-третє, природа – це те, що здатне до довільного росту, збільшення, розширення [11, с. 113–115]. Подібні властивості й функції притаманні «пракріті» у давньоіндійській філософії та «де» у давньокитайській філософії [157].

На наш погляд, до таких загальновизнаних характеристик природи в давній філософії слід додати ще й те, що природу розглядали у двох проявах: з одного боку, природа постає тим, що явлене і проявляється (феномен), а з іншого – чимось глибоко схованим та утаємниченим (самоправний ноумен).

На підтвердження такого бачення можна згадати відомі вислови Геракліта про те, що природа любить ховатися й про те, що прихована гармонія є сильнішою за неприховану [231, с. 192]. У ньому спостерігається певна стриманість греків та навіть їх своєрідний скептицизм щодо можливостей людського пізнання. Гносеологічні тези Ксенофана, Сократа, Платона та деяких софістів про те, що лише боги володіють здатністю справжнього пізнання, а людське знання лишається неповним та непевним в онтологічному аспекті, на наш погляд, узгоджуються з тезою про утаємниченість і прихованість природи. М. Гайдеггер на основі логічних, герменевтичних та лінгвістичних досліджень намагався обґрунтувати позицію, згідно з якою саме греки осмислювали природу і буття як принципову відкритість, неприхованість. Проте, на наш погляд, тут саме і виявляється скрите бажання подати давньогрецьку філософію в якомусь окремому її вияві. Через те, що природа сприймалась неоднозначно, її розуміли як дещо глибоко вкорінене у темряву і таємничість, із яких нібито піднімались до рівня спостережуваного прояснення її прояви, які саме тому й мали вагомість і фундаментальність, що своїм корінням сягали незвіданих та невичерпних глибин. Отже, природа в давньогрецькій філософії поставала як двополосна сутність: як дещо відкрите, доступне, спостережуване, просте і водночас як глибинне, приховане утаємничене, самоправне начало.

Саме цей момент неоднозначності, на нашу думку, не завжди виявляють дослідники античної філософії, а також ті дослідники, які шукають в ній ідейні начала сучасних підходів до розуміння світу і природи. Ми й сьогодні повинні були би сприйняти і позитивно оцінити думку давньогрецьких філософів про те, що найперші начала природи лишаються для нас закритими і що кожний крок у нашому подальшому заглибленні в її закони відкриває нам лише нові, як правило більш складні її прояви та закони. Варто було би сьогодні, за умов визнання правомірності методологічного плюралізму у філософії та науці, усвідомлювати, що лишається принципово невичерпним та не поясненим, а тому визнати і ввести

до парадигмальних характеристик сучасного мислення узгодження будь-яких логічних обґрунтувань із наявністю в них ірраціонального залишку, що у підсумку онтологічно та гносеологічно виправдано й адекватно. Можна вважати цей момент однією з особливостей сучасного розуміння раціональності, а також можна стверджувати, що увага до поняття природи як найпершого та найпотужнішого предмета пізнання є одним із її елементів.

Ми вважаємо, що така парадигмальна установка була характерною для давньогрецького філософського мислення, тому всю її пронизує гасло слідування природі, а людське слово і мислення поставали лише відгалуженнями та своєрідним продовженням природного логосу. Навчаючись у цього логосу, давньогрецькі філософи відкрили цілу низку концептуально доленосних та парадигмально перспективних ідей, які визначили магістральні спрямування подальшого осмислення світу і природи. Йдеться про атомізм, ідею природної еволюції Емпедокла, ідею «насінних логосів» (інформаційних еквівалентів) кожного класу речей, ідея ієрархії видів сущого та ін.

Наступний етап розвитку античної філософії, який переважно називають високою класикою, є ще більш цікавим у контексті нашої теми, оскільки предметом філософії в цей період стає людина та сфера її життєдіяльності. Відповідно з'являються нові ознаки в змісті поняття природи. В античній філософії на початку високої класики природа постала не лише тим первісним, основним та всеохопним у світобудові, а й тим, що протистоїть культурі та соціальним порядкам: давньогрецькі софісти першими почали стверджувати, що культура, штучно введені людьми форми і норми утискають, обмежують природу та навіть силують її. Пошлемося на Антифонта: «Якщо ліжко буде вправлене в землю, і волога гнилість набуде такої сили, що з'явиться парость, то виникне дерево, а не ліжко, оскільки характеристики, набуті ліжком через правило та мистецтво, притаманні йому випадково, а сутністю є те, що перебуває неперервно. ... В державному управлінні лише незначна частина належить природі, більша ж – мистецтву.

Отже, будь-яке законодавство зумовлене не природою, а мистецтвом; ось чому його положення далекі від істини... Справедливість полягає в тому, щоби не порушувати законів держави, в якій ти є громадянином. Так, людина може мати для себе більше користі, якщо при свідках вона стане дотримуватись законів, шануючи їх, а без свідків буде слідувати законам природи. Бо ж [державні] закони, повеління яких треба дотримуватись, є штучними, а не виникли самі собою, природні ж – необхідні. Повеління [державних] законів є результатом згоди, а природи – утворились самі собою... Те, що встановлене в якості корисного закону, є кайданами для природи, а природне робить людину вільною... [Дійсна справедливість] полягає в тому, щоби не чинити нікому несправедливого та образи, якщо сам їм не підданий» [95; 123].

Ідея про те, що культурна діяльність людини обмежує природні явища і процеси, що ці обмеження їм не притаманні й постала однією з історично перших спроб продемонструвати негативні наслідки людських дій у природі. Між соціальними порядками та вільними проявами природи софісти обирали саме природу. На думку Гіппія, «всі люди є родичами, співгромадянами та своїми за природою, а не за законом: адже подібне є спорідненим із подібним за природою, закон же, володарюючи над людьми, примушує їх багато до такого, що суперечить природі» [168, с. 223].

Такої ж думки дотримувались кіники, стоїки та епікурейці, а в китайській філософії – представники даосизму. Загалом в античній філософії панувала думка про те, що найкращим станом будь-якого суцього, а отже і людини, є стан збалансованої рівноваги, стан, за якого центр ваги збігається із положенням речі (відповідно, і людини). Лише така річ є повною мірою самовладною, а її сутність відповідає її існуванню. Ці ознаки для греків вочевидь були притаманні природі, тому саме природу вони вважали довершеною та такою, що викликає бажання наслідувати її. Такими ж були аргументи Аристотеля щодо причин руху: він відзначав, що рухається та змінюється лише те, сутність чого знаходиться поза ним самим.

Іншим акцентом, характерним для Платона та платоніків було те, що вони вважали істинним лише буття ідеальних та довершених сутностей. Природа як те, що підлягає чуттєвому спостереженню, не може навіть бути пізнаною, оскільки перебуває в безупинному русі становлення, тобто в гераклітівському мейональному потоці. Для платоніків чуттєве тотожне природному, а оскільки чуттєве є перешкодою для істинного пізнання, то і природа в цілому постає лише тінню світу ідей. Перебуваючи в природі, ми, скоріше, маримо або спимо, але аж ніяк не пізнаємо істину. Проте осмислена глибоко і на основі пізнання ідей природа постає витвором світового Деміурга, який чинить згідно з ідеальними взірцями і створює тільки прекрасну і досконалу дійсність. Тому навіть у міркуваннях Платона можна вбачати своєрідні «сліди» схильності до шанування природи як цілого, як досконалого витвору, що відтворює глибинні змістові засади буття як такого, тобто світу ідей. Цікаво зазначити, що така загальна установка проявилась навіть у неоплатоніків. Зрозуміло, що відхилення від дотримання законів природи поставало як погіршення, ушкодження, втрата відповідності між існуванням та сутністю. Отже, в давній філософії періоду її розквіту природа була не лише всім, що є, але й наочним взірцем способу буття та дії. Традиційно такий характер філософського визначення природи називають античним космоцентризмом; можливо, більш точно його можна назвати природоцентризмом або природокосмізмом. Звівши до єдності прояви такого бачення, можна, на наш погляд, вважати цю парадигму філософського осмислення природи історично першою.

Аристотеля недаремно вважають фундатором наукового стилю мислення, оскільки саме він у більшості своїх праць закликав вчитися у природи, наслідувати природу, вивчати та розуміти її. Міркування Аристотеля про природу заслуговують спеціального ретельного вивчення, проте в межах нашого дослідження можна визначити кілька моментів, що є характерними для його позиції:

а) широке використання цілої низки понять-категорій для осмислення природи, що значно розширило можливості її філософського осмислення (йдеться про 10 категорій, про застосування понять «рух», «зміна», «кількість», «якість» та ін.);

б) осмислення природи як начала, яке неодмінно набуває у пізнанні суперечливих провів та виявлень, зокрема йдеться про неможливість виразити природу як основоположне начало якимсь одним поняттям, про доцільність виражати її поняттями «тотожність» та «відмінність», «перша» та «друга» сутність та ін. [133, с. 37–38];

в) наполягання на динамізмі природного начала, його зв'язку із простором та часом. Цікаво відзначити й такий момент, який не завжди потрапляє у поле зору дослідників творчості Аристотеля: в етиці він спеціально торкається питання про те, що підлягає людському розумовому впливу, а що йому не піддається. Мислитель зазначає: «...Жодна з моральних чеснот не вроджена нам за природою, бо все природне не підлягає настановам через навчання будь-чого... Отже, чесноти існують в нас не від природи і не проти природи, бо отримати їх для нас є природним, а завдяки навчанню ми в них вдосконалюємось... Далі, усе, чим ми володіємо від природи, ми спочатку отримуємо як можливість, а потім реалізуємо як дійсність...» [8, с. 78]. Наведені міркування свідчать про те, що людина отримує від природи певні базові можливості та здібності, а потім засвоює та вдосконалює їх, проте самого характеру того, що надане природою, довільно змінити не може. Тобто йдеться про глибинну непереборність і непередбачуваність природи. Можна без вагань стверджувати, що всі подальші міркування про природу так чи інакше апелюють до позиції Аристотеля.

У пізній античній філософії природа і природне начало зазнали певних містичних інтерпретацій. Так, у фізиці стоїків природа вже не була вихором атомів, а поставала результатом енергетичної динаміки світового логосу, який водночас був і світовим розумом, і рухом тонкої матерії. Ця вища розумність лише частково та деформовано могла виражатись у результатах

людського пізнання. Тому стоїки закликали коритися природі, оскільки її глибинні закони незрівнянно перевершували людські можливості й пізнавальні здатності. Очевидного містичного забарвлення зазнало поняття природи у представників неоплатонізму та олександрійської філософії, в якій не лише відбувся синтез елліністичної філософії та іудейської містики, а й культивувалась так звана герметична традиція, що мала лише опосередковане відношення до філософії, проте відіграла велику роль в історії алхімії та окультизму. В межах даної традиції природа набувала характеру проявів таємних сил, що виражалися в спостережуваному лише символічно та опосередковано. Основу природи становили саме ірраціональні таємні сили, що вимагали від людини не звичного пізнання на основі дискурсивного мислення, а особливого знання, що поставало результатом одкровенень та спеціальних магічних обрядів.

У наступну історичну епоху, коли в духовному житті європейських країн почало домінувати християнство, а релігійне світобачення набуло характеру тотального домінування, все матеріально-фізичне, тобто все чуттєво-природне почало сприйматись та оцінюватись переважно негативно [63, с. 194–199], оскільки згідно з біблійним оповіданням саме матеріально-тілесні потреби спричинили гріхопадіння і падіння в нижчий стан усього світу, спочатку досконало створеного Богом. Наприклад, Августин Блаженний вбачав у матерії один із «коренів зла» у світі, створеному Всеблагим Богом. На його думку, матерія принципово неспроможна адекватно виражати божественні ідеї, які перебувають в основі усіх речей та явищ світу. Відомо, що християнство не обійшлося без філософії, так само, як воно не відкинуло зовсім і матеріально-тілесного начала людини і світу. Християнство постало не лише як локальна віра, а як всесвітня суспільна організація та істинна віра, що не знала етнічних чи расових кордонів. Треба було забезпечити передумови виконання такої місії. У сфері інтелектуального наставництва християнство резервувало за собою право на авторитетну оцінку будь-яких знань та розпорядження ними відповідно до

свої завдань і потреб. Тому від ранніх часів у християнському світогляді утвердилась теза «Філософія є прислужницею теології» (Климент Олександрійський, твір «Стромати»). Отже, утворювалась така ієрархія духовних сфер людського життя: 1) релігія, що спиралась на пряме наставництво Бога через Святе Письмо; 2) теологія як теоретична та інтелектуальна складова релігії; 3) філософія як сфера вироблення та обґрунтування форм і засобів інтелектуальної діяльності; 4) конкретні знання, що продукувалися різними науками і сферами пізнання. Така ієрархія фактично легалізувала соціально-культурну нішу, в якій філософія і наука змогли існувати протягом всієї історичної епохи Середньовіччя. Завданням філософії серед іншого було збирання різноманітних знань, їх осмислення та «передання у користування» теології. Внаслідок цього інтерес до природи в добу релігійності та містицизму не зник. Більше того, в цю епоху поняття природи набуло дещо нового значення: ставлення до неї та її оцінка в період гострої боротьби з аріанством стали важливими. Сперечання щодо природи Христа отримали назву «христологічних». Їх сутність визначалась так: якщо Христос мав виключно божественну природу, то він не міг повною мірою сприйняти людську долю та людські бідування, а як Бог він настільки перевищував людину, що за сутністю не міг із нею ототожнитись. Якщо це так, тоді його страждання були удаваними, а не справжніми, і тоді, як писав Апостол Павло, «віра наша є марною». Якщо ж Христос є надзвичайно праведною людиною, яку, як казав Арій, Бог за праведність воскресив та забрав на Небо, тоді в особі Христа людство мало справу не з Богом, а лише з людиною, і тоді християнська віра не буде вірою в справжнього Бога, а Христос не може бути месією. Врешті перемогла позиція, що визнала в Христі дві природи: божественну (духовну) та тілесну (матеріальну), що перебувають у Христі неподільно, але без злиття [123, с. 79–83]. Від цього моменту, закріпленого рішеннями вселенських соборів, починається суперечливе ставлення християнства та християнської філософії до природного начала: з одного боку, природу створив Бог, він заклав у неї свої

ідеї, він дав їй поштовх для життя, але з іншого – природне начало є темним, інертним, мінливим і нестійким. Тому все, що прагне до природного начала, набуває саме таких рис. Відповідно й ті душі, що схиляються до служіння природно-тілесному, зраджують духовному началу й впадають у темряву. Але відкинути природне не можна, бо воно створене Богом, його слід просвітлювати, перетворювати. Ориген навіть писав про те, що людина має переваги перед ангелами, оскільки причетна до природного і духовного, ангели ж лише до духовного, тому вони не можуть пізнавати природне.

Важливий аргумент на користь визнання важливості природного начала ранні християнські фундатори Церкви віднаходили у сфері антропології: Бог створив людину як єдність душі і тіла, а тому тілесне начало в ній не можна вважати непотрібним або негативним. Саме через таке поєднання двох начал буття людина і набуває свого онтологічного статусу і свого місця в ієрархії форм та рівнів суцього. Людська тілесність споріднює людину зі світом природи, дозволяє їй сприймати всю повноту природних проявів і, як висловлювались у ті часи, дає людині можливість «читати книгу природи» – те, що було наочним проявом божественної могутності та премудрості. Стосовно світобудови людина поставала «малим світом», що ніби фокусував та концентрував у собі всі якості світу великого. Тому причиною гріхопадіння вважалося не природне начало в людині, а той факт, що людина зробила вибір на користь цього начала, підпорядкувавши йому начало духовне. Можна навіть стверджувати, що християнство у чомусь підвищувало статус природного начала, позаяк передбачалося, що майбутнє посмертне воскресіння торкатиметься перш за все тілесної природи людини, оскільки душа за своєю природою та сутністю безсмертна. Принагідно слід відзначити й те, що у візантійській християнській філософії поняття природи окреслювало зовнішні явища дійсності, крім того, воно характеризувало походження божественного начала світу, що знову-таки свідчить про неоднозначне її розуміння і про те, що підтримувалась традиція позначати терміном «природа» вихідну засаду того, що з'являється і проявляється, але

не зникає [134, с. 100, 351]. Максимально наближеними у цій традиції стають поняття «природа» та «сутність». Окрім того, поняття «природа» починають розуміти як основу буття і змін певного реального суцього [134, с. 354].

Найбільш чітко та навіть радикально християнське розуміння природи подав відомий середньовічний філософ Іоанн Скот Еріугена в праці «Про розподіл природи». Він зазначав: «...Коли я міркую та настільки ретельно, наскільки вистачає сил, вдумуюсь у найперший поділ всіх речей, що можуть бути сприйняті духом чи перевищують його прагнення, у поділ їх на ті, що є, і ті, що їх немає, для всього цього до голови мені приходить загальне іменування, що грецькою звучить як «фізис», латиною ж – «натура» [128, с. 480]. Цілком очевидно, що в даному випадку слово «природа» означає, по-перше, мінливу сутність, тобто те, що здатне переходити із буття у небуття і навпаки, а по-друге, воно слугує підставою для набуття виправданого значення будь-яким словом або інтелектуальним утворенням; це щось на зразок останньої засади для думок і міркувань. Далі, уточнюючи це поняття, філософ зазначав: «Найперша відмінність, що піддає все поділу, вимагає п'яти модусів свого тлумачення. Першим з них... є те, завдяки чому розум переконує, що все, що підпадає під сприйняття тілесного чуття або розуміння, істинно та розумно називається існуючим, а те, що за вищістю своєї природи вислизає не лише від будь-якого чуття, але й також від усякого розуміючого міркування, справедливо здається неіснуючим. Останнє правильно досягається тільки в самому Бозі... Другим модусом хай буде той, що може бути виявлений у рядах та відмінностях природних створінь... Адже ствердження відносно нижчого ряду є запереченням стосовно вищого; а також заперечення нижчого – це ствердження вищого... Третій модус спостерігається в речах, що утворюють багатство видимого світу, та в їх причинах, що передують їм у таємних надрах природи... Те, що видимо проявилось в цьому світі, називається суцим, а те, що приховане, проте повинно бути, називається не суцим... Четвертий модус... цілком виправдано стверджує, що істинне є лише те, що пізнане самим лише

розумом. А те, що через виникнення змінюється, істинно іменується не сущим... П'ятий модус вбачається лише в людській природі. Коли вона, згрішивши, відступила від гідності божественного образу, в якому була належним чином укріплена, вона втратила своє буття і тому зветься не сушою» [228, с. 481–484]. Із наведеної цитати стає зрозумілим, що поняттям «природа» Ериугена позначав усе, що можна мислити як визначене через співвідношення буття і небуття: тут застосування цього поняття постає виправданим тому, що небуття утверджується через те, що інша сутність (інша природа) обмежує певне суще. При цьому якості обмеженого та обмежуючого постають неспівмірними. Оскільки Бог володів характером «вищості своєї природи», то Він також підпадав під таку визначеність, а відтак і під поняття природи, принаймні у своїх проявах (теофаніях). Виходить, що в світі, створеному Богом, немає місця для небуття як такого, тобто для абсолютного ніщо: те, що ми сприймаємо як ніщо, насправді є лише межами принципово різних якостей. Таке розуміння природи, на думку дослідників, являло собою поєднання більш ранніх думок (Алкуїн, Беда Досточтимий) та ідей Максима Сповідника (на думку останнього, визначення будь-чого сущого зумовлені відстоюванням протилежностей). У подальшому воно сприймалось майже як хрестоматійне (наприклад, в анонімному середньовічному трактаті природа подається так: «Природа» є спільним ім'ям всіх речей: і тих, що є видимими, і тих, що приховані від смертних» [228, с. 583]. Зазначимо, що і тут, як в античному світорозумінні, природа постає у двох аспектах – проявленого та прихованого, того, що відкрите, і того, що залишається поза видимим і постає недоступним для людини.

Цікаво відзначити також і те, що такий підхід до осмислення природи не був випадковим, а підтримувався так чи інакше наступними видатними представниками середньовічної християнської філософії. Наприклад, англійський схоласт XII–XIII ст. Роберт Гроссетест, розмірковуючи про співвідношення істини і хибі, відзначав, що в очевидній брехні (хибі) є момент істини, оскільки ми принципово позбавлені можливості розумно

використовувати терміни суджень та вибудовувати останні, якщо за будь-яким словом не стоїть хоч якась реальність. А основою будь-якої реальності для людини постають Бог і природа [68, с. 12–24].

Спеціальні дослідження також засвідчують, що навіть у період розквіту схоластики природа у філософських міркуваннях того часу не лише не принижувалась, а до певної міри ідеалізувалась.

Так, дотримуючись непохитної тези про те, що все створене Богом є добрим і благим (Кн. Буття), Августин Блаженний, Іоанн Скот Еріугена, Петро Даміані та інші філософи вважали природне начало за своєю сутністю добрим та навіть ідеальним, а тому закликали придивлятися до природи, слідувати їй [137, с. 43–49].

Таке розуміння природи в античному та середньовічному світобаченні, на наш погляд, можна окреслити як парадигму визнання невблаганності природи: тут природа, по-перше, є несамостійною стосовно людини сутністю, по-друге, такою сутністю, поза якою людське буття відбутися не може. Зазначимо, що в даному випадку йдеться про своєрідний прояв непокірливості явища природи, навіть про свідоме прагнення суттєво обмежити його, довести його цінність, у порівнянні з духовним, до цінності сутності першого порядку. Цікаво додати, що такого розуміння природи дотримувався певною мірою й Григорій Сковорода, оскільки вважав, що темна природа (власне природне начало) співіснує із духовною природою (Богом) одвічно і слугує основою наочних проявів натури невидимої.

Ми вважаємо, що на користь нашого розуміння ставлення до природи в межах середньовічного християнського (світобачення як невблаганність природи) свідчать і поширені в розвиненому середньовіччі міркування про благодатність та ідеальну впорядкованість природи, про володіння нею в своїй сутності ідеальним станом злагодженості та внутрішньої єдності. На тлі загальнопоширених уявлень про середньовічне нехтування природно-тілесним началом буття дані положення звучать дещо несподівано і

змушують нас відмовлятися від стандартних уявлень як таких, що спрощують суть справи.

Можна додати також і наполягання ортодоксального християнства на тому, що тілесне начало в людині входить в її сутність, а тому його не можна вважати чимось суто негативним. Така позиція звучала в християнському світоосмисленні від початку філософування й до останніх філософсько-теологічних сум.

Спеціальні дослідження, присвячені суперечливому характеру ставлення до природи в період Середньовіччя, свідчать про те, що у XIII – XIV ст. в Західній Європі відбувається свого роду піднесення природи до рівня позитивного божественного начала світу. Відомий середньовічний французький схоласт Гуго Сен-Вікторський визначав природу як «початковий прообраз усіх речей в божественному розумі, відповідно до якого все було створене», як «власне буття кожної речі» [137, с. 42–49]. В іншого схоласта Алана Лільського в творі «Плач Природи» стверджувалось, що природа – це учениця Бога, його намісниця на землі та посередниця між ним та людьми, а тому вона є вираженням божественного блага (Там само, с. 44). У певних твердженнях мислителів того часу саме природа була уособленням рівноваги, справедливості, гармонії та досконалості (Там само, с. 45).

Однак вважається, що переконлива «реабілітація» природи відбувається в добу Відродження, коли врешті в межах формування засад наукового пізнання природа визнається першим та єдиним предметом збагачення як знань, так і людської могутності [153, с. 280]. Щоправда, поки такими властивостями природу наділяють саме тому, що вона є доступним нам проявом божественної могутності. Так вважали ренесансні неоплатоніки, міркування яких сучасний дослідник передає наступним чином: «Від нескінченного до кінцевого – так тепер повинна здійснюватись процедура пізнання. Сама логіка розуміння світу як *explication Dei* позначає необхідність вивчення природи як найважливішого способу пізнання буття та

існування Бога» [196, с. 431]. Загадкою та сферою випробування людської винахідливості вважали природу ренесансні натурфілософи, проте в цей час природі починають приписуватись власні якості та характеристики, що врешті спрямовувалось на вивільнення більш-менш натуралістичного її розуміння від релігійних тлумачень. Остання позиція була яскраво виражена тезами Галілео Галілея. В той же час слід зазначити, що, як і в попередні епохи історико-філософського процесу, в епоху Відродження природу розуміли неоднозначно: з одного боку, її вважали найпершим предметом та взірцем для людських дій і пізнання, проте з іншого наголошували на тому, що процес природного розвитку як такий є незавершеним, що саме людина підхоплює естафету божественного творення і просуває природний процес поза його попередньо надані межі.

Це стає принципово можливим лише тому, що сама людина стягує на себе і несе в собі всі природні властивості і потенції в згорнутому вигляді, тобто концентрує в собі все, що містить природа. Включення людського чинника в розвиток природи врешті призвело також до певної альтернативності в оцінках того, що саме і як відбувається в світі: оптимістичний погляд на людину привів до визнання того, що в світі все йде до кращого, а скептичний та критичний – що людське втручання згубно впливає на природу.

Цікаво зазначити, що попередній погляд на природу як на сферу, що містить у своєму складі поверхневе (наявне) та глибинне (приховане), виявився в епоху Відродження через надзвичайну популярність так званої герметичної традиції, що склалася в еллінізмі та мала певну підтримку в Середньовіччі. Але саме в ренесансній думці вона набула своєрідного поклоніння і культивування. Так, ренесансні мислителі досить часто вважали саме Гермеса першим мудрецем, батьком усіх філософів, жерців та навіть царів, ототожнюючи його інколи із Зороастром. Саме твори Гермеса Трисмегіста (Тричі Найвищого) відомі за назвою «Герметичне зведення» [61, с. 36]. Ренесансні філософи, мислителі, натурфілософи вважали скарбницею

найбільш важливих та утаємничених знань приховані ірраціональні сили і чинники природи.

На їхню думку, проникнення в зміст цих творів, їх символічне дешифрування може подарувати людині ключ до володіння найвищими і найпотужнішими природними початками. Таким чином, попри очевидне наближення людського пізнавального розуму в епоху Відродження до сучасної експериментальної науки, ренесансна думка продовжувала виносити глибинні початки природи за межі людської розумності, вважаючи присутність у природі самовладного, темного, утаємниченого елемента її визначальною характеристикою.

За загальним визнанням дослідників, природа набуває значення автономної сфери дійсності та автономного способу буття в епоху Нового часу. В цей період розуміння максимально секуляризується (проміжним між релігійними та науково-натуралістичними підходами можна вважати деїзм). Природа починає співвідноситись не стільки з Творцем, скільки з людиною, її розумом, винахідливістю та технічними можливостями. Вже ранні модернові проекти майбутнього людства розуміли природу як своєрідне сховище тих ресурсів, які людина відкриє, перетворить та використає в своїх цілях. Природа стає прикладним об'єктом людської пізнавальної та технічної активності; сама ж людина набуває характеристик, що підносять її над природою і відкривають можливість підкорити собі природу, максимально використовуючи її сили та властивості.

Важливим аспектом повороту від попереднього, значною мірою шанобливого та піднесеного ставлення до природи, до перетворення її на об'єкт прикладення людської активності та винахідливості, були певні акценти у ренесансовому розумінні відношення людини до світу, коли людину, з одного боку, подавали як творця штучних форм буття; з іншого боку світ природи як результат божого творіння сприймали як сферу можливого прикладення людської активності та допитливості [132, с. 106–107]. До того ж, мислителі Ренесансу намагалися застосовувати у пізнанні

природи математичні методи та інструменти. В результаті природа набувала все більш абстрактних виявів у науці та масовій свідомості. Відомі, наприклад, висловлювання Г. Галілея стосовно того, що для пізнання природи цілком достатніми є «розміри, форми, числа, швидкі або повільні рухи», але зовсім не людські відчуття [58, с. 225].

Відзначимо також і те, що й М. Гайдеггер вважав першим кроком до перетворення природи на об'єкт прикладення людської діяльної активності представлення її через ідею як інтелектуальне, а не реальне утворення [234, с. 269–273].

Інтерес до природи поступово переноситься до конкретних наук [59, с. 127–163], відтак виникає тенденція позбавити природу якогось величного значення або взагалі відмовитись від використання поняття природи внаслідок його «розмитості» [228, с. 14]. Улюбленим на деякий час стає уподібнення природи колосальному годинниковому механізму, що працює методично, точно, однотипно. Завдання людини полягає в тому, щоби розгадати закони даного механізму та скористатися ними. Загалом така філософська (ширше – ідеологічна) парадигма відношення до природи набула визначення як «керування природою» [43, с. 3–21].

Подібні погляди переносились і на людину з її природними якостями, тобто вважалося, що природні властивості людини можна розгадати, скориставшись, наприклад, законами небесної механіки, і так само їх можна використати для блага всього суспільства. Навіть людське кохання почали називати «взаємним тяжінням», а відомий французький соціальний мислитель Ш. Фур'є створив цілу теорію узгодження людських прагнень в єдиному суспільному колективі, назвавши її «законом тяжіння за пристрастями». Кожний черговий успіх науки та людської технічної творчості зміцнював переконання у вірності такої загальної характеристики природи. Лише окремі мислителі в цей час у порівнянні природного та соціально-культурного намагались відстоювати першість та самочинність природи. До таких мислителів можна віднести Ж.-Ж. Руссо, П. Гасенді.

Домінувало ж переконання у тому, що спонтанне, природне, життєве слід приборкувати на користь контрольованих структур виживання [55, с. 62].

Остаточне теоретичне оформлення загального переконання в тому, що вище, культивоване, надприродне в людині підноситься над природним, перетворює останнє та підкорює його рафінованим інтелектуальним прагненням, відбулось у філософії І. Канта, зокрема в його тлумаченні пізнання. І. Кант писав, що апіорні інтелектуальні форми людського пізнання є продуктом культурно-історичного процесу, що вони у неї формувались в процесі досвіду, який можна визначити як культурно-історичні здобутки людства. Тому пізніше можна було неодноразово стикатись із твердженнями, що категорії людського розуму є апіорними щодо окремого індивіда та апостеріорними щодо культури та історії. Отже, І. Кант підпорядкував чуттєве як природне інтелектуальному як культивованому. Тому П. Слотердаjk назвав кантівську філософію інтелектуальним насильством над чуттєвістю [202, с. 13].

Г. Гегель продовжував розвивати міркування І. Канта, розуміючи вже всю природу як інобуття Абсолютного духа (буття іншої форми). Природа в міркуваннях Гегеля постає зовнішньою щодо себе самої, тобто такої, що позбавлена власної глибини і сутності, тому вона не знає розвитку в часі, а лише демонструє в просторі те, що є багатством духа [36, с. 122–131]. Щоправда, Г. Гегель не відкидав природу і не оцінював її виключно негативно в дусі платонізму; навпаки, він наполягав на внутрішній необхідності існування природи, на її іманентних якостях і законах, проте лише тому, що не існує іншого способу для Абсолютного духа «маніфестувати» себе і свої можливості. Отже, цінність природи полягає в її службовому призначенні – демонструвати безмежні, проте внутрішньо злагоджені та закономірні потенції Абсолютної ідеї.

Л. Фейєрбах, навпаки, намагався протиставити своєрідній монотонності «чистого духа» багатобарвність реальної живої природи. Тиранії підпорядкування, що панує в історії, він протиставив демократизм

співіснування, що панує в природі [125, с. 60–76]. Природне начало в людині Л. Фейєрбах вважав першою силою людського буття, що виявляє себе у волінні та чуттєвості. Абстрактному ставленню до природи, що панує в ідеології підкорення природи та технологічного опанування нею, філософ протиставив почуття естетичної насолоди природою, діалог людини із природою, любов як найперше позитивне та справжнє почуття.

Особливою вважаємо позицію Ф. Шеллінга, колишнього університетського приятеля Г. Гегеля, погляди якого певною мірою тяжіють до натурфілософії, вважаючи її перспективним і потрібним напрямом філософського пізнання, але й не передбачають різкого протиставлення природи і духа.

На думку Ф. Шеллінга, природа не просто являє, демонструє дух, а є пронизаною духом, який надає їй життєвої енергії, внутрішнього впорядкування та спрямування її динаміці. Сповідуючи ідею тотожності суб'єкта й об'єкта, Ф. Шеллінг вважав будь-що реальне (або будь-яке суще) таким, що має свою свідому (духовну) та несвідому (природну) складові. Тому суще постає ширшим за свідомість, проте осмисленим і цільовим на відміну від природного. Загалом усе існуюче так чи інакше ніби тяжіє у бік духовного та природного, які лише у єдності здатні утворювати реальність. Все має сенс, задум, ідею так само, як усе стає дійсним лише на основі притаманного йому матеріально-природного начала. Саме Ф. Шеллінгу належить ідея, яку пізніше широко використовував Г. Гегель і заслугу впровадження якої певний час «приписували» Ф. Енгельсу, про рівні та форми природного процесу, який розвивається від простих механічних формоутворень через хімічні та біологічні до розумових та соціально-історичних форм [248, с. 93–95].

Близькість Ф. Шеллінга до романтиків виявилась саме в тому, що він зміг на філософсько-теоретичному рівні продемонструвати нерозривну єдність світлого, духовного та темного, природного і несвідомого начал в усьому існуючому. Можна порівняти його оцінку природи з позицією,

висловленою в трактаті Й. Гете «Природа: «Вона (природа – *В. Б.*) є єдиним художником: із найпростішої речовини вона творить найпротилежніші творіння, без найменшого зусилля, із найвеличнішою досконалістю і на все накладає якесь покривало. У кожного її співтворця особлива сутність, у кожного явища – окреме поняття, а все є єдиним» [62, с. 806–808].

Ф. Шеллінг, своєю чергою, стверджував: «Для сповненого духом дослідника природа постає як священна, вічно творча сила світу, яка породжує все із самої себе й дієво творить речі» [249, с. 364]. Відтак, у природі «поняття не відрізняється від дії, задум від його здійснення» (Там само, с. 365). Для Ф. Шеллінга саме природа постає тим началом, на основі якого розгортаються усі форми буття і яке врешті досягає рівня людської свідомої творчості. Філософ вважав, що в будь-яких формотвореннях природи в єдності із нею діє «нескінченний розум», «всемогутній дух, який сяє вже в окремих полисках знання, але лише в людині виступає у всій повноті, як сонце» (Там само, с. 365).

У праці, спеціально присвяченій філософському осмисленню природи, Ф. Шеллінг докладніше намагається пояснити те, чому ми не можемо мислити природу відокремлено від духа: оскільки ми мислимо природу як дещо ціле, єдине і всіх наших пізнань ніколи не вистачить для того, щоби таку єдність виявити емпірично, на досвіді, то необхідно припустити, що означена єдність має свої корені у природі людського (або, як каже Ф. Шеллінг, кінцевого) духу [248, с. 106]. На думку філософа, уявлення про єдність, зв'язок, причину та наслідок, дію, послідовність та ін. не можна отримати із спостережень, проте самі такі уявлення нічого не варті поза їх співвідношенням із речами: «Отже, будь-яке уявлення зовнішнього світу повинно було виникнути із мене самого. Якщо ж послідовність, причина, дія та ін. приєднуються до речей лише в моєму уявленні, то так само мало зрозумілим є те, чим ці поняття можуть бути без речей, як і те, чим ці речі можуть бути без понять» [248, с. 100]. Звідси випливає твердження: «Система природи постає водночас системою нашого духу...» [248, с. 100]. Наведені

міркування Ф. Шеллінга демонструють загальну особливість його філософії, яку подають як філософію тотожності суб'єкта й об'єкта. Що стосується природи, то стає зрозумілим, що вона у творах філософа постає справді дієвою та одухотвореною. Тобто авторові ніяк не можна закидати, що воно нібито перетворює природу на темне та інертне доповнення до духу.

Відзначимо, що на період Нового часу припадає й філософська діяльність Г. Сковороди, у міркуваннях якого поняття «натура» посідає доволі важливе місце. З діалогів Г. Сковороди можна зробити висновок про те, що термін «натура» він використовував 1) для позначення всякого виду сущого, тобто приблизно в тому ж значенні, що й цитований вище І. С. Ериугена: «Весь світ складається з двох натур: одна видима, друга невидима, видима називається створіння, а невидима – Бог» [98, с. 63–104]; 2) в низці діалогів, особливо у «Байках Харківських» доволі часто йдеться про недоцільність та безглуздість примусити щось робити всупереч своїй природі. Цілком яким постає те, що в даних випадках термін «натура» вживається у значенні «сутнісна основа»: «Добра природа є першопричиною всього, і без неї не було нічого, що було добре». «Від природи, як матері, наука сама собою легко засвоюється... Сокола швидше навчиш літати, а не черепаху» [204, с. 431–449].

Поділяючи начало на дві натури, Г. Сковорода або доволі різко протиставляв їх, або підкреслював, що сама натура може бути доволі суперечливою: «...Це слово – натура – означає не тільки всяку народжувану і минушу сутність, а й таємну економію тієї вічної сили, котра всюди має свій центр або середню найголовнішу точку, а кола свого немає ніде, наче куля, якою живописці зображують оту силу: хто – як Бог? Вона називається натурою тому, що все, що виходить назовні або народжується із її потаємних необмежених надр, наче із черева всезагальної матері, має своє часове начало» [204, с. 225].

Отже, на думку видатного українського філософа, поняття природи (натури) є неоднозначним, глибоко суперечливим та, головне, таким, що не

може бути досягнутим у своїй внутрішній нескінченності та онтологічній потужності.

На підставі сказаного можна було би зробити висновок про те, що модерне ставлення до природи позбавляє її особливого статусу, як і здатності до самовладності та опору людській корисливій активності. Напевне, таке ставлення до природи в цей час було справді домінуючим. Проте ми не можемо сказати, що воно було єдиним. Адже саме в цей час виникають гасла щодо захисту природи, приборкання безмежних прагнень людської активності. Варто відзначити, що навіть у фундатора новоєвропейської філософії Френсіса Бекона звучать тези про самовладність природи, необхідність узгоджувати з нею людське пізнання та практичну активність. Думка про домінуючий характер природи в житті людини звучить у міркуваннях багатьох представників Просвітництва: у Руссо, Вольтера, Дідро та ін. Можна стверджувати, що разом із бажанням перетворити природу на корисні для людини ресурси внутрішньої людської позиції у ставленні до неї. Власне, проблема природи вперше постає суто людською проблемою, і за мірою усвідомлення її важливості можна визначити міру глибини усвідомлення людиною своєї відповідальності за наслідки своїх дій у світі. Таку ситуацію можна окреслити поняттям «природа як міра людської відповідальності».

На нашу думку, саме в такому вигляді проблема природи входить у суспільну свідомість сучасної епохи, яку все частіше називають епохою постмодерну.

Парадигма постмодерного сприйняття та осмислення дійсності постає принципово людиновимірною: не людська реальність, фактично, не визнається, а все те, що можна було би назвати стандартами та еталонами людського буття, продукується соціумом за конкретних умов і обставин. Завданням кожної окремої людини – вироблення власної позиції, здатності чинити опір так званій «пост людськості», тобто цілковитій зумовленості

людини обставинами соціальної комунікації, традиціями, імперативами знаково-символічного обміну.

Підведемо підсумки історичного становлення розуміння природи в класичній філософії:

- в жодну епоху класичної європейської філософії поняття природи не мало однозначного трактування; навпаки, воно було не лише багатозначним, а й амбівалентним, тобто суперечливим за змістом;

- поняття природи переважно стосувалося того, що перевершує людину, знаходиться поза нею, проте є невіддільним від людини, суспільства, пізнання, практичної діяльності;

- у змісті поняття природи фігурують альтернативні ознаки: відкритість і закритість, буття і небуття, глибина та поверхневність, внутрішнє і зовнішнє та ін., що дає підстави вбачати принципову внутрішню суперечливість та неоднозначність у цьому понятті;

- екскурс в історико-філософські традиції класичної філософії дозволяє виявити тенденцію до зміни розуміння природи як явища, зовнішнього щодо людини, на її осмислення як підстави для здійснення внутрішнього людського вибору на основі усвідомлення міри людської відповідальності за наслідки своїх дій у світі;

- природу в добу класичної філософії окреслювали як: а) найвищу, всеохопну реальність; б) підставу будь-яких проявів суцього; в) самовладну рухому сутність. Водночас історично прийшло й осмислення її як нескінченності, розшарованої на глибинні пласти, поверхня якої доступна для пізнання та людського перетворення. Глибинні начала природи завжди залишаються прихованими і незбагненими.

До таких висновків слід додати й висновок, уперше сформульований в даній роботі, що є результатом проведеного дослідження, а саме: з факту суперечливого розуміння природи в класичній європейській філософії логічно випливає те, що в природі вбачалася наявність внутрішнього інтервалу, своєрідної внутрішньої онтологічної дистанції.

Природа – це дещо наявне, зовнішнє, доступне і, головне, таке, що дозволяє людині її змінювати, впливати на неї, використовувати її форми і властивості. Проте водночас вона постає самовладною і непідвладною довільним впливам. Звідси випливає надзвичайно важливий методологічний висновок: завжди існують межі людського (технічно та технологічно озброєного) втручання в природні процеси: до певної межі людина достатньо успішно може модифікувати природу і природні речі, проте, досягнувши такої межі, вона отримує прямо протилежні своїм очікуванням результати – руйнує природу або природа просто «вислизає» за межі її впливів.

Цей висновок варто приймати на озброєння і враховувати як у пізнавальних процесах, так і (особливо) у практичних діях в різних сферах людської життєдіяльності. Це повною мірою стосується у контексті нашого дослідження, адже соціальне виховання базується на понятті взаємодії.

Вважаємо також за потрібне наголосити на тому, що ознаки невичерпності, самовладності, нескінченної глибини повинні увійти у сучасний зміст поняття природи і бути в такому сенсі складовою адекватного нашій епосі розуміння раціональності.

2.2 Окреслення альтернативних концепцій проявів альтернативного характеру поняття природи в сучасній некласичній філософії та науці

Сучасна некласична філософія почала формуватись і утверджуватись у XIX ст., проте її засади та парадигмальні особливості виразно окреслились лише у XX ст. Некласична філософія характеризується відмовою від пізнавального та онтологічного монізму, логоцентризму і пропагує свого роду суб'єктоцентризм та плюралізм (Р. Рорті, М. Мамардашвілі, А. Шульц). Ці її особливості суттєво вплинули й на розуміння природи. Перш за все

істотно розширився діапазон філософських підходів до тлумачення поняття природи: поряд із сприйняттям природи як «майстерні», в якій працює людина, з'являється виважене осмислення її як найпершого та основного середовища життя, підстави та засади не лише життя людини, а й суспільної історії, як важливої складової культури загалом та в аспекті присутності в ній так званих «екофільських» елементів. Разом із появою численних нових напрямів розвитку філософської думки утверджуються нові прообрази природи у філософській онтології, метафізиці, філософії техніки, виникають спроби реконструювати та відновити натурфілософію.

Далеко не всі філософські напрями і течії другої половини XIX – поч. XX ст. намагалися поглибити зміст поняття природи та узгодити його із потребами часу. На наш погляд, усе ж можна говорити про певні особливості осмислення явища і поняття природи в межах впливових філософських течій періоду формування некласичної філософії.

По-перше, варто розглянути деякі парадигми, а, по-друге, спеціально залучити до аналізу ідеї лише тих представників ранньої некласичної та сучасної філософії, які спеціально вивчали поняття природи та вносили в його зміст нові елементи.

Відзначимо насамперед напрями, які традиційно називають сцієнтистськими, зокрема позитивізм у його найважливіших формах. Представники цього напрямку вважають науку провідною формою людського пізнання, що є запорукою успішного функціонування суспільства. Надаючи перевагу природничим наукам, позитивізм усе ж розглядав природу як підґрунтя й умову людської діяльної активності. Визнаючи існування законів природи, позитивісти не вважали їх нездоланими, а скоріше такими, які можна приборкати й охопити людською плановою діяльністю.

Засновник позитивізму О. Конт, поділяючи думки І. Канта, стверджував, що існують два ряди явищ: об'єктивні та суб'єктивні. Об'єктивні явища, за О. Контом, належною мірою людині не відомі й для неї недосяжні [107, с. 12]. Людина шукає в світі єдність, проте насправді світ

природи в його суттєвих складових їй недоступний і непідвладний, оскільки всі знання постають відносними [107, с. 57–58].

Відтак з'являється тенденція спрямувати людину до вирішення соціально важливих і корисних проблем, не досягаючи всієї глибини проблем буття світу і природи. Можна стверджувати, що засновник позитивізму вважав природне начало таким, що присутнє в людській діяльності й проявляється як базова засада людських дій, а тому людина повинна зважати на природу в межах тих завдань, які вона здатна ставити й вирішувати в соціальному житті. Принаймні, такі тези були характерними для так званого «першого позитивізму».

«Другий» та «третій» позитивізм, ще більше підсилюючи значення людської суб'єктивності, вже подавали природу виключно у формах людської пізнавальної активності. Наприклад, у міркуваннях Е. Маха та Р. Авенаріуса явища, присутні у людському досвіді, можна поділити на об'єктивні (такі, що визначаються взаємним співвідношенням наданого в досвіді) та суб'єктивні (ті, що визначаються через ставлення до людської пізнавальної активності). Оскільки умовою проявів як тих, так і інших постає суб'єктивне, то об'єктивне залежить від нього, визначається ним, тобто пізнавальним досвідом [1, с. 3].

Можна сказати, що в цілому позитивізм характеризується визнанням підставової ролі природи в людському житті, однак простежується й ідея служіння природи людським цілям.

У певному сенсі можна вважати близьким до позитивізму й таку революційну та соціально орієнтовану філософію, як марксизм. Теза раннього марксизму – ані природа в її об'єктивному сенсі, ані природа в суб'єктивному сенсі не надана людському еству адекватним способом – достатньо чітко виражає трансформаційний підхід до природи: адекватно наданої природи немає, а тому спосіб її «наданості» значною мірою залежить від розвитку людини і суспільства. Саме в цьому процесі дорозвивається природа, а історія людини водночас стає й історією природи: «Природа –

об'єктивна та необхідна передумова історичного розвитку, а людина – нащадок її сил та можливостей» [69, с. 133].

Марксистській теорії діяльності присвячено статті Г. С. Батищева «Деятельная сущность человека как философский принцип» [175], Е. В. Ілієнкова «Так что же такое личность?» [90, с. 68–79].

З позиції марксистської філософії сутність людини постає соціальною, а оскільки соціальність є перетворенням природи, то природні характеристики як людини, так і світу завжди відходили на другий план.

Перетворити природу, змусити її діяти на користь людині – такими були вихідні гасла марксизму. Тому є всі підстави вважати, що марксистська філософія та ширше – ідеологія – частково є «відповідальною» за пропаганду надто активного ставлення людини і суспільства до природи, за ідеологію і практику знищення природи. Практика радянського соціалізму значно радикалізувала ці положення марксизму, розгортаючи проекти докорінних змін природних явищ і процесів. Створювались проекти повороту сибірських рік на південь. Єдине знищене внаслідок людської діяльності море – Аральське – зникло внаслідок «науково обґрунтованої» політики, побудованої на засадах марксистської перетворювальної ідеології [197, с. 383–384].

Певний парадокс марксистської позиції полягав у тому, що марксистки визнавали себе матеріалістами підтримували ідею, згідно з якою буття визначає свідомість, що не дух, а саме природа є первинною реальністю в цьому світі.

Засадою життя людини марксизм вважав перетворювальну суспільно-історичну діяльність, а перетворювати треба було перш за все природу. Відверто йшлося про те, щоби підпорядкувати природу цілям і потребам людини. Що може статися тоді, коли частина якогось цілого забажає підпорядкувати це ціле своїм цілям та завданням, засвідчила практика соціалізму. Її яскравим виразом став вислів Мічуріна: «Нам не можна очікувати дарунків від природи, взяти їх – наше завдання!»

Волюнтаризм та інтуїтивізм некласичної філософії ХІХ ст. в цьому питанні відрізнялися більшою поміркованістю: представники і цієї, і іншої течії вважали природне начало потужнішим за людське та соціальне, а останнє навіть подавалось як певне спотворення чи порушення природного. Таку позицію займали А. Шопенгауер та А. Бергсон.

А. Шопенгауера доволі часто вважають як одним з фундаторів некласичної філософії та засновником ірраціоналізму та волюнтаризму в некласичній філософії [85, с. 37].

Він відійшов від академічної філософії та використання традиційних філософських категорій. Для філософа всі процеси дійсності постають лише проявами єдиної світової волі: «...Воля становить другий бік світу; бо ж світ, так само, як, з однієї сторони, є цілковитим уявленням, з іншої – цілковитою волею» [250, с. 142].

А. Шопенгауер визначає саме волю началом всього: «...те, що філософи традиційно називали й називають буттям, не має і не може мати раціональних пояснень, оскільки воно постає для людського пізнання принципово не спостережуваним» [250, с. 230–233]. Тому він відкидає принцип тотожності мислення й буття, вводячи принцип тотожності буття із сліпим пориванням до здійснення, до самореалізації, яким і постає воля. Воля, не будучи ані обмеженою, ані чітко визначеною, не має адекватного вираження в наявних формах дійсності. «Воля об'єктивується в певних ідеях, а ідеї набувають у своїх з'явленнях вигляду нескінченної різноманітності видів та форм суцього» [250, с. 240–241, 254–255].

У світі відбувається нескінченне «схрещення та боротьба окремих воль», а вона перетворюється у тенденцію до індивідуалізації тих форм, які виражають світову волю на поверхні спостережуваних явищ і процесів. Максимального вираження така індивідуалізація набуває у світі розвинених живих організмів, еволюція яких увінчується людиною. Людина, як і все у світі, підлягає законам причинно-наслідкових просторово-часових змін. Проте, оскільки вона є максимально можливою формою об'єктивації світової

волі, вона здатна до так званого «чистого споглядання», яке насправді є рідкісною людською здібністю. Окреслене «чисте споглядання» дозволяє людині «випадати» із нескінченних процесів боротьби за існування, сповідувати принцип людської солідарності, базованої на співчутті [250, с. 494–502].

Таким чином, природне начало подається А. Шопенгауером як дещо нездоланне і непізнаване, а оскільки воно ще й має енергетичний характер, то визначає все те, що відбувається в дійсності. З іншого боку, філософ жорстко не визначає людину, хоча здатність опинитися поза такою детермінацією має надзвичайно мало людей. Отже, природна воля постає для А. Шопенгауера першою силою буття.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. великим авторитетом користувалась філософія А. Бергсона, яка започаткувала розвиток інтуїтивізму як особливого напрямку філософії та загальної світоглядної позиції. А. Бергсон розглядав світ як дещо принципово та органічно ціле, і така його цілісність забезпечувалась тим, що світ являв собою невинний процес життя. Можна стверджувати, що поняття «світ», «природа» в А. Бергсона були близькими до поняття життя [23, с. 55–57; 77, с. 381].

Основоположною силою життя постає так званий «життєвий порив» – енергія життя, що сама себе створює та несе [22, с. 60–61, 99–101]. «Життєвий порив» не підлягає жодним регламентаціям, впливам, унормуванням, проте форми, яких він набуває у своїх здійсненнях, навпаки, прагнуть фіксуватись та зберігатись незмінними, стабільними [22, с. 121–123].

У своїх працях А. Бергсон аналізує різноманітні прояви діалектичного взаємозв'язку між динамізмом і статичністю. Природа в концепції філософа постає результатом життя, проте у своїх зовнішніх проявах вона має тенденцію консервувати, зберігати форми, яких набуває життя у своїх здійсненнях [22, с. 296–297]. Тому в спостережуваній природі відкрито й потужно проявляються консервативні, статичні прагнення. В такому ж

аспекті розглядає філософ і стани суспільного життя разом із мораллю та релігією як його найважливішими чинниками.

На думку А. Бергсона, суспільство є прямим породженням природи, а тому його найперше прагнення та бажання – стабілізація, консервація суспільного порядку [22, с. 301].

Рання мораль, ранні форми релігії та форми управління суспільством консервативні за своїм спрямуванням, а тому вони фактично гальмують життєвий порив, проте як основу буття світу природи і суспільства його остаточно загальмувати й пригасити неможливо [22, с. 296–301].

Статичні форми суспільства змінюються динамічними. Зокрема, християнство філософ вважає яскравим прикладом динамічної релігії, оскільки воно не обмежує конкретними рамками ані суспільство, ані людину. Стосовно людини і суспільства природа, таким чином, постає як у статичних формах і прагненнях, так і в динамічних. Звідси впливають численні тези А. Бергсона про те, що природу не можна ані усунути, ані підкорити. Єдине, що повинна усвідомити людина, – це те, що прагнення до стабільності, однозначності, зручності, що спостерігається в природі, є лише її поверхневим проявом, а основу природи становить нездоланий життєвий порив, що, врешті, й виражає істинну її сутність. Отже, сутність природи – це неперервний процес життя. Тому, на відміну від позитивізму, концепція А. Бергсона надає природному началу значно більшого значення й могутності.

Водночас у тезах філософа звучить і заклик людини до протистояння імперативам природного життя в його проявах. Тобто він вважає, що людина повинна бути відданою найпершим і суттєвим потребам життя, долаючи інерцію і консерватизм тих форм природи, яких людина набуває в своїх проявах. Можна вважати, що А. Бергсон у чомусь повторює думку Парменіда про те, що існує буття в істині (в А. Бергсона – життя в істині).

Ідеї А. Шопенгауера і А. Бергсона відчутно вплинули на філософію та природознавство свого часу: А. Шопенгауера – більше на питання моралі та людських стосунків, А. Бергсона – на розуміння дійсності і пізнання.

Розглядаючи процеси формування й утвердження неklasичної філософії, варто окреслити позицію Ф. Ніцше. Поняття природи цим мислителем безпосередньо не розглядається: і поняття природи, і поняття світу та дійсності в його міркуваннях входить в обсяг поняття життя, сили і закони якого пронизують усе.

Ф. Ніцше, на нашу думку, не був прихильником філософського осмислення поняття природи, відтак для розкриття теми дисертаційного дослідження докладніше аналізувати його не вважаємо доцільним.

На початку ХХ ст. на тлі піднесення технічної та технологічної могутності суспільства в його впливах на природу виникають як стратегії «тотальної війни із природою» (наприклад, у творах російського філософа М. Федорова, американського соціолога Т. Веблена), так і доведення необхідності дослухатись до природи, її імперативів та законів.

Проте представники другого з окреслених напрямів не змогли відвернути екологічну кризу другої половини ХХ ст., яка йшла пліч-о-пліч з певними трансформаціями природного начала в самій людині: виникли нові хвороби, що почали охоплювати все людство, проблеми з продовженням людського роду тощо.

Тому в ХХ ст., особливо в середині століття та другій його половині, почали формуватись нові філософські парадигми осмислення природи на основі іншого ставлення до природи з боку людини і суспільства.

Перш за все, йдеться про філософські напрями, що безпосередньо звертаються до аналізу взаємин суспільства і природи. Ідеться про екологічну філософію (екофілософію), екологічну етику, соціобіологію.

Другий напрям утворюють дослідження сучасних глобальних проблем, у межах яких докладно вивчаються сучасний стан і перспективи біосферних та ноосферних процесів.

До третього напрямку варто, на нашу думку, віднести дослідження в галузі філософії техніки, сучасних технологічних зрушень, індустріального та постіндустріального суспільства, в яких розглядаються не лише питання впливів техніки і технології на природу, а й осмислюється роль природного чинника у дієвості технічних пристроїв, обговорюється зміст поняття природи та визначається співвідношення природного і соціально-конструктивного.

Четвертий напрям охоплює сучасні антропологічні дослідження, в яких однією з основних постає категорія «природа людини». Природа осмислюється як умова і чинник антропогенезу, як певне начало людини, як джерело, з якого людина отримує певні імпульси, стимули та матеріал для своєї життєдіяльності.

П'ятий напрям стосується питання взаємин суспільства і природи, що розглядається в межах соціології та соціальної філософії [226, с. 241–273].

Сучасні соціологічні студії значною мірою обумовлені парадигмальною і методологічно фундаментальною установкою щодо докорінної відмінності між методами наук про природу та методами наук про суспільство і культуру [252, с. 5–13].

В сучасній соціології існують численні проекти організації взаємодії суспільства і природи. Нарешті, шостий напрям – зовсім нові, специфічні варіанти досліджень, які тільки-но запроваджуються або мають характер методологічного інструментарію певних наук, що займаються проблемами вивчення природи. Сюди належать: екологічна історія, психологія сприйняття природи, спроби запровадити феноменологію природи, новітні дослідження в галузі евгеніки та ін.

Особливої уваги заслуговують ті напрями сучасних філософських досліджень, де питання взаємин суспільства і природи постають як нагальні та основні. Такими напрямками вважаємо екологічну філософію, екологічну етику, екологічну історію, сучасні студії з евгеніки, праці в галузі

синергетики та ін. Екологічна філософія та етика, на наш погляд, найбільш значущо вплинули на ставлення людини до природи [93, с. 11–12].

Екологічна філософія виникла на хвилі серйозної стурбованості людської громадськості з приводу стану і перспектив не лише стабільного розвитку, а й взагалі можливостей існування суспільства. Це було викликано масштабними втручаннями людини у природні процеси, наслідком чого постали симптоми розбалансування біосфери. Екофілософія не лише звертає увагу на вкрай негативні наслідки людської технічної діяльності, а й окреслює ті важливі прояви природи в людині та людській життєдіяльності, які не враховуються належною мірою суспільством у його експансивних прагненнях щодо природи.

Так, Л. Лавлок та Л. Уайт подають своє розуміння природи як внутрішньо збалансованої сутності, яка може і має вести людину до більш виправданих та оптимальних способів організації своєї життєдіяльності [41, с. 146–149].

Х. Ролстон доводить необхідність подолання позиції європейського антропоцентризму шляхом створення нової екологічної мудрості («екософія»), базованої на трансперсоналізмі.

Е. Уілсон, сучасний американський представник екологічної філософії та один із теоретиків соціобіології, справедливо вказує на онтологічну першість природних схильностей та орієнтувань людини. Використовуючи термін «екофільність», він вважає її основою формування засад ставлення людини до будь-чого, оскільки природа присутня в основоположних імпульсах людської поведінки.

Ми вважаємо безумовною заслугою сучасної екологічної філософії переосмислення сутності природи, її ролі в людському соціальному, культурному, історичному та індивідуально-персоналістичному житті. Найбільш цінним, на наш погляд, є аргументоване доведення необхідності для сучасної суспільної свідомості відмовитись від опозиції природного і соціально-культурного.

Природу не можна окреслювати тільки у поняттях темного, хаотичного, стихійного, безпорадного. Навпаки, вона має внутрішню єдність та сконцентрованість, із якою людина має співвідносити як своє осмислення дійсності, так і свої практичні дії. Другою заслугою представників екологічної філософії ми вважаємо достатньо переконливу демонстрацію того, що природа не постає явищем, зовнішнім щодо буття людини, її найпершим духовним потягам та імпульсам. Обидва ці здобутки слід активно і наполегливо запроваджувати у систему соціального виховання.

Представники цього напрямку закликають відмовитись від гасла панування над природою, від прагнень керувати нею, а перейти до сповідання співробітництва із природою [43, с. 18–20; 53, с. 9].

Необхідно також належною мірою усвідомити відповідальність людини за стан природи (в її космічному та людському проявах), сприйняти імперативи «екологічної етики», що в елементарному варіанті передбачають орієнтування на настанову: «Дій так, щоби після тебе могли жити інші люди і покоління». Екологічна парадигма мислення передбачає зміни масової свідомості, а через них – поступові зміни в ідеології технічної та виробничої діяльності. Ці ідеї активно пропагуються та поширюються із 70-х років ХХ ст., проте навряд чи можна сказати про їх переможний вплив. Це пов'язано з кількома причинами.

По-перше, людство не бажає відмовлятися від цивілізаційних та технічних досягнень, оскільки не уявляє нормального життя без них. Тому, навіть розуміючи небезпеки екологічної кризи, люди не вважають, що треба докорінно міняти ставлення до природи.

По-друге, доволі міцним є переконання в тому, що людина має право – як юридичне, так і моральне – використовувати природу і природні ресурси.

По-третє, інколи здається, що відмова від традиційної парадигми керування природою в чомусь буде принижувати людину та стримувати її активність, винахідливість, пізнавальні можливості.

По-четверте, екологічна парадигма у різних її варіантах протиставляє почуття розуму, що певною мірою нагадує давні установки гедонізму, егоїстичного ставлення до себе й до природи. Вважається, що неконтрольовані почуття однозначно нерозумні, тому можуть привести людей до наслідків, можливо, ще більш руйнівних, ніж техніко-технологічний оптимізм.

Представники екологічної філософії (і етики) керуються принципом, який по-різному формулюється, проте має завжди однаковий зміст: «Головна особливість нашого морально-етичного підходу повинна полягати у визнанні нашого обов'язку перед майбутніми поколіннями» [63, с. 247].

У працях представників цього напрямку поняття природи здебільшого не фігурує як основна проблема для обговорення й осмислення: частіше йдеться про засади і принципи взаємодії людини і природи, суспільства і природи, минуле та майбутнє такої взаємодії.

Цікавим моментом у цих дослідженнях постає аналітика тих культурно-історичних засад, які сприяли розгортанню утилітарного ставлення людини до природи [127].

Доволі поширена позиція щодо звинувачення іудео-християнської релігії у запровадженні такого ставлення до природи, зведення її до інструментальної стосовно людини сутності. В межах цього напрямку звучать заклики повернутись «у лоно природи», сприймати природу як цінність саму по собі, як деякий морально-етичний еталон.

Проте цілком виправданою постає і критика такого розуміння природи: «Припускається, що таке дуалістичне відчуження (людини від природи – В. Б.) дійсно існує, що від нього слід вилікуватись і що бажана «єдність» чомусь заздалегідь перевершує онтологічно наше сьогоднішнє «розколоте» існування. Чи зобов'язані ми приймати на віру заяви про те, що наше Его спотворює природну гармонію?» [80, с. 144].

Отже, в даному випадку нас закликають не до реалізації якихось сумнівних проектів, а до вирішення проблем, які виникли в сучасних реаліях

взаємин людини із природою, не до відмови від статусу людини як істоти, що перетворює природу, а до осмислення можливості та межі такого перетворення.

У цьому ж сенсі переважно розгортаються дослідження представників синергетичного напрямку (підходу): «У новій – синергетичній – картині світу акцентується на становленні, коеволюції, когерентності, кооперативності елементів світу» [98, с. 365].

У своїх численних працях О. Князева, С. Курдюмов, В. Гнатова, О. Доброхотова, О. Ворожбітова, І. Пригожин та інші науковці наполягають на необхідності модифікувати наші уявлення про природу: визнати поліваріантність природних явищ і процесів з метою усвідомлення неоднозначності та невичерпності природи.

За словами Г. Хакена, властивості самоорганізації виявляють об'єкти різної природи. Процеси ж самоорганізації відбуваються за рахунок перебудови існуючих та утворення нових зв'язків між елементами системи. Відмінною особливістю процесів самоорганізації є їх цілеспрямований, але водночас природний, спонтанний характер: процеси, що відбуваються під час взаємодії системи з навколишнім середовищем, тією чи іншою мірою автономні, відносно незалежні від середовища. Процес самоорганізації є результатом взаємодії випадковості й необхідності і завжди пов'язаний з переходом від нестійкості до стійкості.

О. Князева так окреслює центральні поняття синергетики: «Нелінійний світ – це світ з іншими закономірностями, що відрізняються від звичних для класичної науки. Це – закономірності зростання складних структур з малих флуктуацій (хаосу), спрямованості перебігу процесів, побудови цілого з частин, інші принципи симетрії і управління процесами розвитку. Причому важливо зрозуміти, що всі реальні системи, як правило, відкриті і нелінійні. І навпаки, закритість і лінійність є винятком з правила, надмірне, часто неправомірне спрощення дійсного стану справ. Поняття нелінійності – фундаментальний концептуальний вузол нової парадигми. Можна навіть,

мабуть, сказати, що нова парадигма є парадигмою нелінійності. Тому видається важливим розгорнути в тому числі і найбільш загальний, світоглядний сенс цього поняття» [98].

Такі міркування є підставою для висновків про необхідність тіснішої взаємодії суспільства і природи, важливість застосування положень синергетики не лише у процесах виробництва, а й у педагогіці та вихованні (О. Копаєв, А. Ворожбітова, А. Бочкарьов та ін.).

Схожі положення знаходимо й у дослідників сучасних проблем еволюції. Вони закликають бути дуже обережними, оскільки нам не відомі можливі наслідки втручань у природу людини: «Життя та людство зовсім не пластичні, не є глиною, з якої можна виліплювати все, що спроектовано задумами людини. У природі діють фундаментальні закони, що їх не можна порушувати... Перетворення геному людини і створення нової людини згідно з нашими людськими задумами – це таке перетворення фундаментальних принципів буття, «несучих» конструкцій всієї будівлі життя, яке призведе до нашої загальної загибелі» [225, с. 69].

Представники екологічної філософії (а також етики) зробили дуже багато для того, щоб усвідомлення неналежного ставлення людини і сучасного суспільства до природи набуло визнання і поширення та щоб у більшості людей з'явилося переконання в тому, що ми не повинні далі знищувати природу.

Однак переломити надто активне ставлення до природи природозахисні філософсько-етичні концепції ще не змогли.

Сьогодні не викликає сумніву наявність у сучасній філософській та громадській думці альтернативних підходів до природи. Ми вважаємо за можливе виокремити кілька відповідних напрямів у сучасному філософському розумінні природи.

По-перше, це нарощування могутності людських впливів на природу – «стратегія підкорення природи регулювальним та контролюючим впливами людини». Такий підхід поширений у контексті технократичних концепцій,

що розглядають науку і техніку в їх сучасних проявах як такі, що єдино здатні не лише породжувати реальні ускладнення в людських взаєминах із природою, але й долати їх.

Представники цього напрямку висувають тезу про неминучість альтернативного щодо природи характеру проявів технічної діяльності людини, а тому робиться висновок про те, що суперечностей не уникнути, але техніка і технології будуть і надалі збільшувати ступені свободи людини, відкривати нові горизонти її життєвого самоутвердження, незважаючи на те, що при цьому вони будуть породжувати нові проблеми. Проте така ситуація неминуча і без технічного прогресу, але лише технічний прогрес здатний вирішувати проблеми, пов'язані з подоланням багатьох хвороб, забезпеченням людства продовольством та ін. [151].

По-друге, це підходи, що на різних засадах вимагають узгодження діяльності людини і суспільства з природою. Підстави і можливості такого узгодження можуть бути різними. Ф. Дессауер, наприклад, вважав, що природа містить найкращі (або оптимальні) техніко-технологічні рішення будь-яких проблем, які були закладені в ній при створенні світу Богом.

Екологічна філософія базується на дослідженнях природного компонента в колі глобальних проблем сучасної цивілізації. Оскільки цим проблемам у наш час приділяється значна увага, їх вивченню присвячено низку загальнофілософських і конкретно-наукових досліджень. Ми лише відзначимо деякі важливі їх основні позиції щодо сутності розуміння природи.

По-перше, в більшості випадків дослідники глобальних проблем сучасності звертають увагу на те, що природу не варто розглядати як щось зовнішнє щодо людини і суспільства.

По-друге, природа розглядається не загальною, а з позицій системного підходу: як біосфера, ноосфера, антропогенна сфера, техногенна сфера та ін.

По-третє, йдеться про вирішальні аспекти взаємодії суспільства і природи, які дадуть можливість здійснювати прогнози щодо виправданого планування подальшого суспільного розвитку.

Наближеними до розглянутих напрямів можна вважати й сучасну філософію техніки та концепції технологічної революції. Представники цих напрямів доволі рідко аналізують поняття «природа». Останнім часом стала доступною концепція філософії техніки німецького дослідника Фрідріха Дессауера (1881–1963). Філософ був переконаний у тому, що саме розвиток техніки задає спрямування людській історії та людській активності [158, с. 328].

Техніка, на думку Ф. Дессауера, не машинна техніка, а вся діяльність людства, спрямована на зовнішній світ. Він наполягає на її відповідності природі: «Техніка ніколи не знаходилась у суперечності із законами природи, навпаки, вона завжди відповідала їм... Людський дух завжди був співзвучним законам природи, проте він сам не є технікою» [40, с. 334]. Роль людського духу і свідомості постає у виявленні в світі ще не проявленого: «Справді, якщо ми визнаємо «існування» не проявленого, то де ж воно існує? На думку Дессауера, в цьому випадку «технічне» існує не у сфері дійсного, а у сфері можливого» [158, с. 337].

Людина реалізує в своїй технічній творчості те, що наявне в природі, проте у не проявленому статусі можливого. Світ природи та світ людських прагнень і бажань перебувають у відношенні «структурної подібності», тобто людина не може реалізувати, наприклад, проект «вічного двигуна», оскільки в світі природи немає такої можливості. Отже, виходить, що технічна діяльність людини не повинна сприйматись негативно, оскільки відповідність техніки законам природи закладена в природних началах самої техніки. Інша справа, що людина повинна намагатись привести до такої відповідності і свої власні потреби та прагнення.

Опонентом Ф. Дессауера в його розумінні відношення техніки до природи був німецький філософ Г. Рополь, одна з відомих праць якого має

красномовну назву «Техніка як протилежність природи». Г. Рополь формулює тези, радикально відмінні від тез Ф. Дессауера: «...Я маю намір довести, що акт винахідництва не є продовженням того, що виникло природним шляхом або історично, але постає вісником нового світу речей, створених людиною: штучний світ, що протистоїть світу природи» [186, с. 203].

Він розглядає техніку як породження людського розуму, який не вважається безпосереднім продовженням природи, а поняття природи визначає в такий спосіб: «Природа» – це все те, що існує саме по собі, поза людським впливом та людською свідомістю» [186, с. 205]. Специфіка техніки, на думку філософа, полягає не в її природності, а в її штучності: технічні досягнення були реалізовані не як наслідування природи, а шляхом створення структур і порядку, які є зовсім чужими природі [186, с. 210]. Сутність екологічної кризи філософ пояснює так: «Завдяки своєму протиприродному винахідницькому дару люди створили ситуацію, в якій їм різними компонентами глобальної екосистеми ставляться межі. У боротьбі за забезпечення свого життя та розгортання своїх можливостей люди забули про збереження тих природних циклів, від яких залежить їх власне виживання» [186, с. 218].

Філософ закликає до здійснення екотехнічного повороту, проте гасла партнерства із природою вважає лише певним продовженням стратегії технізації природи. Останнє, на думку Г. Рополя, постає просто неминучим. Тому із протистояння природного та штучного, стихійного та врегульованого виходу не існує. Можна лише пом'якшувати неминучі наслідки такого протистояння.

Канадський філософ техніки Дж. П. Грант звертає увагу на дещо іншу відповідність, яка спостерігається в технічній діяльності: він стверджує, що один і той самий розум, з одного боку, виробив уявлення про справедливість, світове ціле, людську цінність, а з іншого – сучасне природознавство та технології. Проте, на його думку, в час надскладних технологій останні

починають не просто діяти на природу в напрямі її перетворення в інтересах людини, а й на наш тип мислення. Під сумнів ставиться здатність сучасної філософії осмислювати світове ціле і вписувати туди людину і природу. Тому, вважає філософ, нагальною постає вимога змінити наші уявлення про найперші світоглядні константи [65, с. 153–162].

Розглянемо також деякі положення сучасної антропології. Засновником сучасної філософської антропології є М. Шелер, який розглядав людину та людську природу в контексті її зв'язків зі світом, відзначав їх взаємну близькість і спорідненість та істотну відмінність [247, с. 157–160, 189–190].

Продовжуючи думки свого учителя, Х. Плеснер цілком свідомо формулював завдання філософської антропології як напряму дослідження, що повинен спиратись на натурфілософію [169, с. 96–97]. Він не погоджувався з М. Гайдеггером, який постулював екзистенціальну аналітику людини як найпершу умову дослідження буття. Г. Плеснер формулював завдання філософської антропології інакше: «Без філософії людини не може бути ніякої теорії людського життєвого досвіду. Без філософії природи – ніякої філософії людини... Теорія наук про дух потребує натурфілософії...» [169, с. 97]. Таким підходом Г. Плеснер намагався подолати розрив між філософією та природознавством, який в його часи приймався як незаперечний. У своїх дослідженнях він розглядав людину в контексті «живого буття», у її природному оточенні та через горизонти такого оточення, як «організм у ряді організмів» [169, с. 101–102], проте наділений особливими можливостями внаслідок культурно-історичного розвитку. Намагаючись поєднати обидва виміри людини, Г. Плеснер відзначав, що природне начало в людині не може бути редукованим до свідомості та пізнання, що воно ширше, а тому й виключає можливість відриву людини від природи: «Феноменальні шари її (людини – *В. Б.*) навколишнього світу, тобто сфери буття, відкриті лише переживанню, спогляданню, відчуттю та сутнісному вбачанню, є занадто багатими та оформленими, щоби вміститися у межі, крайні полюси яких утворюють духовне смислопокладання та

чуттєву якість. Саме ті способи існування життя, які пов'язують людину із тваринами та рослинами і постають носіями її особливого способу існування, є індиферентними щодо духовного смислопокладання» [169, с. 102–103]. Ця думка Г. Плеснера видається нам дуже важливою, оскільки він наголошує на принциповій нередукованості природного начала, даного людині через чуття та споглядання, до явищ внутрішнього світу, тобто світу свідомості. Саме природне начало задає той горизонт, із духовних взаємин з яким складається реальний людський досвід людини. Тому, наприклад, у вирішенні питань виховання слід брати до уваги, що такого роду переживання відіграють роль своєрідних «опорних пунктів» або островів в океані духовного життя людини.

Інший представник філософської антропології ХХ ст. А. Гелен, поставивши перед собою завдання відшукати відправний пункт для виправданих міркувань про людину, звертається до явища культури, в якому, на його думку, задіяні в єдності всі ті складові людського єства, які в розвинених формах постають уже окремими напрямками в людській життєдіяльності. Культуру ж він розуміє як доцільне перетворення природи, у зв'язку з цим зазначає: «Протиставлення природи і культури має сенс лише остільки, оскільки мається на увазі нелюдська, стихійна та приналежна самій собі природа на противагу тим островам методичних змін, що їх запроваджує в неї людина, щоби змусити цю стихію підтримувати її. Конкретне людське співтовариство існує тільки в «знешкодженому» та обладнаному для його завдань оточенні, що цим співтовариством включається у природу» [60, с. 161].

А. Гелен вважає, що окультурення та перетворення природи людиною відбувається у двох напрямках: напрямі зовнішньої природи та напрямі окультурення себе самої, своєї природної основи. У підсумку людина постає відкритою світові та самоскерованою і самодисциплінованою [60, с. 164]. Її природна неспеціалізованість змушує її виробляти величезну кількість комбінацій можливих форм і напрямів діяльності, проте все це передбачає

наявний природний матеріал, який не ігнорується, а лише гнучко опрацьовується в інтересах людини [60, с. 186–187].

На наш погляд, у міркуваннях А. Гелена цінним у контексті нашої теми є те, що поняття природи перестає бути тим, що надане людині зовні, а, навпаки, через людську біологічну неспеціалізованість постає внутрішньою умовою та своєрідним імпульсом до взаємин зі світом.

У сучасних антропологічних дослідженнях також активно застосовується поняття людської природи. Так, Г. Е. Генгстенберг у своєму дослідженні «До ревізії поняття людської природи» зазначає: «Людина має природні основоположні константи, які повинні інтерпретуватись, виходячи з примату людської поведінки» [240, с. 215].

На думку дослідника, варто враховувати основні способи поведінки людини, які мають величезне значення для її біологічної організації, проте не творяться нею [240, с. 216].

Науковець стверджує, що природні біологічні завдатки та передумови дозволяють людині бути людиною, вести особливий спосіб буття. Проте, щоби підкреслити особливий характер проявів природного в людині, вводить поняття «біфункціональність людських членів і органів» [240, с. 218]. Він наводить приклади того, які суто вітальні функції виконують легені людини, проте вони виконують також і соціально-культурні функції. «Можна сказати, що у таких випадках, – зазначає Г. Е. Генгстенберг, – члени або органи людини викликаються із біологічного оркестру для сольного виконання об'єктивного завдання» [240, с. 219].

Висновок автора звучить досить нетривіально: «Ми маємо в людини не тваринну біологію, до якої додатково прилагоджений метабіологічний принцип, а специфічно людську біологію, своєрідність якої полягає саме у відношенні до надбіологічного» [240, с. 221].

Звідси цілком логічно випливає твердження автора про те, що людська природа є тим, чим розпоряджається особистість. Важко назвати ще якесь сучасне філософське джерело, в якому би, на наш погляд, було так влучно

окреслено надзвичайно важливу роль природного начала в людському способі буття та самоздійснення: «Визначення, згідно з яким природа людини є тим, чим розпоряджаються, має таку велику перевагу: воно перешкоджає звуженню поняття природи. До природи як до «матеріалу, яким розпоряджаються», належить і те, що ми отримуємо від народження, і те, що ми самі набуваємо протягом життя у сфері фондів буття, здібностей і схильностей. Таким чином, від самого початку виключається нерухоме, есенціалістське, «позачасове» і неісторичне поняття природи» [240, с. 223].

Підкреслюючи, що в такому окресленні людська природа весь час ніби мінливо вибудовується, автор звертається і до поняття «другої природи» як набутої людиною. Він акцентує неодноразово підкреслювану нами думку про те, що культурно-історичне втручання й основоположні, базові можливості «першої» людської природи мають певні межі, які слід враховувати [240, с. 247].

Наведені положення дають підстави стверджувати, що так звана «біфункціональність» людських органів є врешті біфункціональністю самого природного начала в людині. Воно постає синтезом природного (як «першої природи») та соціально-культурного і ментального, стаючи «другою природою», тобто власне природою людини як такої. Із цих міркувань філософа, можна зробити висновок про принципову можливість на основі біфункціональності природного в людині не лише досягати стану збалансованості між природним та соціально-культурним в людині, а й подавати такий стан як одне із стратегічних завдань соціального виховання. Ці важливі положення можуть бути підкріплені також і введенням у науку «антропним принципом», згідно якого людська присутність в світі обумовлена основними світовими константами та законами [37, с. 129–134]. Звичайно, це не повинно нас заспокоювати, оскільки, по-перше, поєднання природного та соціально-культурного в людині може набути викривленого характеру або спрямування, по-друге, таке поєднання достатньо хитке, рухоме, вимагає регулювання та корегування.

Загалом у працях представників філософської антропології ХХ ст. можна відзначити тенденцію до застосування поняття природи в теоретичних конструктах і проектах вирішення питань про сутність та долю людини. Науковці активно застосовують поняття природи людини, а також загальнофілософське поняття природи для осмислення людини та особливостей її життєдіяльності.

Видатний німецький філософ ХХ ст. М. Гайдеггер, якого вважають фундатором філософії екзистенціалізму, неодноразово у своїх працях окреслював поняття природи, розуміючи її як синонім поняття буття на певних етапах історії європейської філософії. Проте в ряді праць він спеціально аналізує поняття (зокрема у роботі «Про сутність і поняття *φύσις*» [236, с. 119–184]).

Указана праця присвячена аналізу та коментуванню основних положень «Фізики» Аристотеля. В ній М. Гайдеггер визначає природу як синонім буття [236, с. 180], але водночас подає цілу низку можливих значень (і тлумачень) даного поняття: «*φύσις* римляни переклали як *natura*; *natura* – від дієслова *nasci* – народжуватись, походити, . . . *natura* – це те, що дає утворитись із себе. Це ім'я «природи» з того часу постає як основне слово, що іменує суттєве відношення західної історичної людини до того суцього, яким не є вона і яким є вона сама... Однак у той самий час йдеться й про природу духа, природу історії та природу людини, і мається тут на увазі не плоть і навіть не рід людський, але її цілісне ество. Так само часто-густо йдеться про «природу» речей, тобто про те, що вони є у «можливості» і як вони є, рівно й про те, до якої міри вони дійсно є» [236, с. 219]. Філософ відзначає, що у Середньовіччі, згідно з християнським світобаченням, природа розглядалась як те, що відвертає людину від благочестя, тому її слід пригнічувати. «В іншому тлумаченні саме сприяння поривам і пристрастям вважається природним у людині...» [236, с. 120], завдяки чому «природа» стає словом для позначення того, що не тільки є вищим від усього «елементарного» і всього людського, але також і вищим від богів».

Зафіксувавши таке розуміння природи, М. Гайдеггер констатує: « «Природа» стає словом, що позначає «буття», оскільки воно передує усякому суцшому, яке як ленне право отримує від нього те, що це суще є...» [236, с. 120].

М. Гайдеггер не вважає, що зведення буття або суцшого до природи приводить до натуралізму, оскільки, на його думку, самий термін «природа» підкреслює перевершеність всього суцшого: «В усіх цих розрізняннях природа не просто постає супротивною стороною, значною мірою вона є «лідером», оскільки розрізнення здійснюється завжди і в першу чергу на противагу їй і саме таким чином це розрізнене визначається, відмежовується від неї» [236, с. 120]. Таке наближення поняття природи до буття дозволяє М. Гайдеггеру виразити свій погляд на буття як на вихід у з'явлення зі стану прихованості [236, с. 181–182].

На нашу думку, з такого розуміння природи зникають ті важливі наголоси, які дозволяють ввести це поняття у численні наочні та спостережувані прояви через притаманну природі внутрішню дистанцію, межовий опір будь-яким модифікаціям та ін. Вважаємо, що таке тлумачення природи можливе у загальнофілософському або метафізичному контекстах, проте воно має звужений обсяг, якщо його застосовувати для вирішення більш конкретних питань.

Розглядаючи сучасні підходи до розуміння природи, варто, на наш погляд, звернути увагу на ті вчення, які безпосередньо не спрямовані на її осмислення, проте у певних конкретних напрямках пізнання можуть сприяти поглибленню філософського змісту поняття природи. Ми вважаємо, що до таких напрямів варто віднести певні культурологічні вчення, а також вчення міждисциплінарного характеру. Однією з впливових концепцій ХХ ст., що спричинила, на думку деяких дослідників, революцію в американській лінгвістиці [16, с. 82], є концепція Н. Хомського, яку науковці називають по-різному, проте, напевне, найбільш усталеною є назва теорія «породжуючих (або генеруючих) структур».

З точки зору Н. Хомського, мова постає не стільки сукупністю знаків, що позначають прояви реальності, скільки вираженням значно ширшої та більш універсальної людської здібності – пізнавальної (або когнітивної). Н. Хомський переконаний у тому, що людина не може за власним бажанням шляхом тренувань або навчання ані створити, ані обумовити всі когнітивні можливості, а відповідно – і мовні структури: «Стосовно того, що правила мови є «суспільними правилами», можна сказати, що це насправді умовний факт. Це факт у тому сенсі, що когнітивні структури були розвинені людьми у подібних обставинах у межах когнітивної здатності, вони подібні внаслідок подібності їх вродженої конституції» [243, с. 106]. Здатність пізнавати та оперувати мовою базується, на його думку, на вроджених структурах: «Я стверджую, що вроджена мовна теорія... забезпечує основу для засвоєння мови» [243, с. 265]. Звідси випливає важливий для цієї концепції висновок: людина не може засвоїти того, для засвоєння чого у неї не існує базових, заздалегідь наданих їй здібностей: «Насправді мові здебільшого неможливо навчитися. Вона радше засвоюється через звернення до безпосередніх мовних даних, а не інакше» [243, с. 201]. «Навчання – це передусім щільне заповнення простору вродженої структури» [243, с. 70].

На наш погляд, це вчення, якого ніхто не зміг переконливо заперечити, реабілітує природне начало в людині. Безумовно, людина не творить свій організм, не закладає в його функціонування довільні механізми дій, не може самовладно задавати йому ритм чи динаміку. Входячи у соціальне життя та суспільно-історичні процеси, людина використовує те, що даровано їй природою. При цьому можливості такого використання, в тому числі трансформацій первинних базових здібностей, є надзвичайно широкими, проте не безмежними. Більше того, ніхто не гарантує людині, що вона зможе виявити в собі певні здібності та задатки, активізувати їх та розвинути. Отже, природні задатки не діють в людині автоматично, як генетичні програми, проте їх відсутність буде мати наслідком те, що людина не зможе увійти в

людський спосіб буття і стати повноцінним суб'єктом соціальної життєдіяльності.

У чомусь подібні міркування знаходимо і в американського соціолога і культуролога Ф. Фукуяма. Він піддає критиці підходи, згідно з якими все те, що наповнює наш розум, засновано виключно на досвіді та склалося на основі раціонального рішення [233, с. 212].

Натомість учений стверджує: «З'являється все більше даних, що їх продукують науки про життя, які свідчать про те, що стандартна модель науки про суспільство є неадекватною – людина народжується із вже існуючими когнітивними структурами та відповідними віку задатками до навчання, які природним чином вводять їх у суспільство. Іншими словами, існує така річ, як людська природа» [233, с. 212]. З такого роду загальних міркувань філософ робить низку важливих висновків. Зокрема, йдеться про необхідність визнання природних обмежень у питанні щодо людської пластичності та необмежених прагнень деяких систем соціального виховання (Просвітництво, марксизм) [233, с. 228–229].

Ф. Фукуяма формулює завдання подолання так званого культурного релятивізму шляхом вироблення цілої низки культурних і моральних універсалій для фіксації явищ, які присутні у будь-яких культурних практиках і базуються на «впертості» природного начала в людині.

В наш час досить впливовою постає так звана еволюційна епістемологія, положення якої припускають, що в основі пізнання перебуває довготривалий процес пристосувань організму до умов його виживання та функціонування. Складовою еволюційної епістемології вважається і так звана нейрофілософія (П. Чечленд). Хоча ми не поділяємо позицію представників цього напрямку, все ж зазначимо, що й тут припускається вагома роль природних чинників у такому суттєвому напрямі людського буття, як пізнання. Цікаво відзначити, що деякі нейрофізіологи та психологи, серед яких варто назвати лауреата Нобелівської премії К. Прибрама, принципово відмовляються від спрощеного підходу до пояснення

поведінкових особливостей людини, що його сповідують біхевіористи, представники еволюційної епістемології та радикального конструктивізму [143, с. 10–11, 16].

Вони відмовляються розглядати дії людини за схемою «стимул – реакція» або ж за варіантом пристосування організму до середовища приблизно так, як ключ припасований до замка. Натомість висувається теза про складний характер поведінкових актів як у людини, так і в розвинених тварин. Такі акти, на думку дослідників, опосередковуються цілою системою когнітивних структур, в основі яких також перебуває тісна кореляція природних та соціальних чинників: «У будь-якому випадку є підстави вважати повністю достовірним той стан справ, який складався віками і передбачає, що мозок безпосередньо стосується психічних процесів» [143, с. 207]. «У будь-якому випадку щоразу, коли у психології з'являється нова ідея, вона по-своєму висвітлює і нейрофізіологічні проблеми, і навпаки» [143, с. 207].

Автори цитованого дослідження вважають, що існують наперед задані спроможності людської нейрофізіології та мозку, що, знову-таки, свідчить про певну реабілітацію природного начала в людині й про важливість розгляду пізнавальних та соціально-культурних дій в тісному зв'язку із початковими, наданими природою базовими здатностями людини. Відповідно, евристичне значення поняття природи або природного в даних міркуваннях постає достатньо прозорим і очевидним. Підкреслимо також і те, що автори свідомо уникають однозначності: вони не поділяють позиції біхевіоризму, проте й не стають на позицію соціологізму чи когнітивістики, а вважають, цілком виправдано та зважено, на наш погляд, що лише корелятивний або компліментарний підхід дозволить з'ясувати роль суто природно-біологічних та когнітивних чинників у поведінці та їх поєднання.

Відзначимо також і близьке за змістом розуміння, властиве соціологічним дослідженням. П. Бергер та Т. Лукман намагаються аргументувати збалансований підхід до тих чинників, які беруть участь в

організації та здійсненні людського типу життєдіяльності. Вони звертаються до прямо протилежних способів пояснення соціальних явищ: розглядати соціальні явища так само, як і речі (1), та розуміти такі явища як суб'єктивні значення (2) [21, с. 35–36].

Автори вважають, що введення поняття конструювання дійсності надасть можливість органічно поєднати два зазначені підходи. По суті йдеться про поєднання природного і соціально-культурного начал. Учені вважають, що людську природу не можна розглядати як деякий «біологічно фіксований субстрат» [21, с. 83], що вона є явищем соціально-культурно мінливим. Це, на їхню думку, свідчить про те, що людська природа історично конструюється. Однак автори дослідження чітко вказують на те, що у природному сенсі існує сукупність «антропологічних констант (наприклад, відкритість світові та пластичність інстинктуальної структури)», яка визначає межі і можливості людських соціально-культурних утворень [21, с. 83]. Тобто існує певна стала сукупність можливостей, наданих людині природою чи природним началом, яка має певні межі своїх трансформацій. Філософи зауважують: «Але специфічна форма проявів людської природи визначається цими соціально-культурними утвореннями і відповідає їх численним різновидам» [21, с. 83]. Як бачимо, і в цьому дослідженні природне начало вже не розглядається, як те, що людина повинна підкорювати або примушувати діяти на користь своїм інтересам, а постає конститутивним началом щодо соціальності, хоч і в особливих, граничних виявленнях. Такий підхід, на наш погляд, є наближеним до позиції Г. Е. Генгстенберга, відтак цінним у ньому є прагнення знаходити виправдане поєднання природного та соціально-культурного в дослідженнях соціальної реальності.

Нарешті, варто проаналізувати й деякі конкретно-наукові дослідження природи. Перш за все, це стосується екологічної історії, яка з'явилась на горизонті науки тільки у 1972–1973 рр. [244, с. 8]. Дослідження в цій сфері визначаються як «історія взаємин між людством та іншою природою» [136, с. 24].

Основну тезу цього напрямку можна передати словами одного з його представників: «Людство завжди було частиною природи, але окремою її частиною, особливо в останні тисячоліття, коли воно набуло достатньої сили та чисельності, щоби стати агресивним та жадібним ссавцем, що чинить все сильніший вплив на екосистеми Землі. Людська історія завжди розгорталась і буде розгортатись у межах біологічного і фізичного контексту, а цей контекст сам буде розвиватись. Особливо в останньому тисячолітті він ко-еволюціонував разом із людством» [136, с. 24].

У межах екологічної історії вивчають матеріальні засади, культурно-інтелектуальні та політичні особливості взаємин людства і природи. Представники цього напрямку звертають увагу на те, що екологічна проблематика не ізольована від інших соціальних проблем: «Оскільки наші погляди на взаємостосунки між нами як людьми та не-людським світом навколо нас становлять центральний компонент нашого світогляду, остільки «екологічні» ідеології: а) не можуть розглядатись незалежно від світоглядів і політичних поглядів, з якими вони пов'язані, і б) поруч із ними підлягають критиці через те, що претендують на вираження абсолютного «блага», підкріпленого абсолютним авторитетом» [136, с. 132].

У підсумку науковці закликають більш зважено ставитися до проблем природи та екології, оскільки, з одного боку, людина, безумовно, повинна зважати на те, що питання екології безпосередньо торкаються її самої, а з іншої, навряд чи виправданим постає твердження про випадіння людини і культури з природи, про те, що людина як частина природи раптом постала проти неї.

Екологічна історія є корисною хоча б тому, що вона дозволяє розкрити проблему взаємин суспільства і природи через повний спектр елементів та всі соціальні сфери.

Цікавими видаються також сучасні психологічні дослідження відношення людини до природи. До такого напрямку відносять психологічну

екологію, психологію довкілля, психологію екологічної свідомості [256, с. 14–17].

У психологічній екології розрізняють поняття фізичний світ та екологічний світ: «Фізичний світ – це світ, досліджуваний та описуваний фізикою, хімією та іншими науками. Екологічний світ – це той світ, ... який можна бачити, чути, якого можна торкатись, нюхати та ін. ... Поняття «суб'єкт» та «навколишній світ», що застосовуються для позначення екологічного світу, постають взаємно доповнюваними і одне поза іншим неможливі, у той час як фізичний світ існує сам по собі, незалежно від суб'єкта, що його сприймає» [256, с. 17].

Таким чином, у дослідженнях психологічної складової людського ставлення до природи від самого початку постулюється присутність людини у світі, в природі.

Представники екологічної психології вивчають, якою постає природа в людському суб'єктивному сприйнятті, якими якостями наділяє її людина крізь призму власної суб'єктивності. Дослідники розрізняють поняття «світ природи» та «природне оточення»: «Природне оточення» функціонує в сфері матеріального, «світ природи» конструюється самою особистістю, існуючи у сфері ідеального, надбудовується над природою як матеріальний субстрат» [256, с. 24].

В. О. Ясвін відзначає: «Поняття «світ природи» віддзеркалює також властиве людині та відзначене М. Волькенштейном спонтанне суб'єктивне наділення різних природних об'єктів «внутрішнім життям». Людина схильна антропоморфізувати, олюднювати, оживляти будь-які предмети... Виникає внутрішнє життя предметів, дерев, гір та рік...» [256, с. 26].

Такий підхід до розуміння природи закликає представників екологічної психології звернутися до численних прикладів зі сфери мистецтва, до культурно-історичних традицій та цінностей [256, с. 25–26].

До тих натхненних оспівувань природи, що їх наводить В. О. Ясвін, можна додати й рядки з твору Р. Емерсона, представника американського

трансценденталізму, за назвою «Природа»: «Якщо людині захочеться лишитись на самоті, хай вона віддасться спогляданню зірок. Промені, що долітають від цих небесних світів, стануть перешкодою між нею і тим, чого вона торкається. Можна подумати, що повітряний простір був створений прозорим саме з такою метою: щоби людина, дивлячись на небесні світила, відчувала постійну присутність піднесеного». Якими великими вони постають, коли дивишся на них з міської вулиці! Якби зірки проступали на небосхилі лише раз на тисячу років, яку би віру, яке натхнення викликали би вони у людей: ще би довго потім від покоління до покоління передавалася б розповідь про те, яким був явлений град божий!» [83, с. 23–66].

Один із важливих висновків В. О. Ясвіна ставлення сформульовано так: «Людська діяльність зумовлена не лише соціальними і культурними факторами, але й складними зв'язками у природній мережі, тому вона може мати несподівані наслідки» [256, с. 171].

Видається, що із наведених положень стосовно психологічного ставлення до природи можна зробити такі висновки:

а) природа постає потужним чинником формування внутрішнього світу людини, а не тільки середовищем необхідних для неї ресурсів та загальною умовою існування;

б) природа як така, що наділяється суб'єктивними характеристиками і проявами, набуває також ролі енергетичного чинника щодо мотивів та стимулів людської життєвої активності, як соціальної, так і екзистенціальної; вона запалює людину бажаннями, пристрастями, привертаючи її увагу до одних явищ та сіючи відразу до інших;

в) «природні схильності людини» постають її першим керманічем у виборі життєвих орієнтирів та проявах спонтанних спрямувань людського ества.

Зазначені висновки мають важливе значення для осмислення проблем і завдань соціального виховання.

На наш погляд, загальним і відчутним недоліком сучасних концепцій ставлення до природи є відсутність прагнень поглибити філософський зміст поняття природи.

В більшості випадків дослідники, звертаючись до природи, аналізують сучасні суспільні процеси, не приділяючи належної уваги складовим та суттєвим характеристикам природи.

Проте окремі напрями сучасної філософії та деяких інших наук дають підстави помітити зміни у змісті поняття природи. Перш за все йдеться про ті напрями соціальної філософії, що вивчають становище людини в сучасному цивілізаційному просторі.

Вчені приходять до висновку, що традиційні уявлення про те, що людина в біологічному та фізіологічному аспектах більше не розвивається, є не зовсім виправданими. Окрім того, природне начало самої людини виявляється більш дієвим та потужним, ніж вважається (йдеться про визнання поняття «природа людини» [63, с. 147–149], визнання вродженого характеру деяких здібностей людини, поза якими її взагалі уявити неможливо [233, с. 212].

Ідеться також про дослідження змінених станів свідомості, голографічну гіпотезу принципів роботи людського мозку. Нарешті, про філософський постмодернізм, який наполягає на необхідності відмовитись від репресивного ставлення до природного начала в людині з огляду на тотальні кризові прояви в житті сучасного суспільства.

Висновки до розділу 2

Узагальнюючи викладене вище, варто наголосити на змінах у розумінні поняття природи, що їх слід брати до уваги у філософських дослідженнях:

- природа все більше постає не лише як середовище та джерело для розгортання людської активності (згідно з традиційними уявленнями), але також у характеристиках непереборної спонтанності, самотворення, невичерпного потенціалу можливостей формотворень та змін типових станів та ситуацій дійсності;

- природа чинить впертий опір будь-чому частковому, через що виникає стала напруга на тих межах, які людина намагається внести в природне ціле; гострота цієї напруги зростає;

- природа є всюдисущою, невичерпною, а тому й непередбачуваною у зв'язку з її здатністю наповнювати собою все;

- вона виявляється також як можливість реалізації всього, що лише може відкриватись через ті зміни, що їх привносить у світ людська техно- та культуротворча діяльність;

- водночас природа здатна до самоорганізації та саморегуляції, а тому сьогодні є сенс ввести в це поняття ознаки самоорганізації, такі, як «інформаційне поле Всесвіту»; голографічний характер Всесвіту; в руслі таких підходів фігурує і «антропний принцип» сучасної космології;

- нарешті, осмислюючи природу як те, що пронизує людське єство, не можна оминати й те, що природа постає джерелом формування та функціонування внутрішнього світу людини, чинником її естетичного натхнення, її енергетичним життєвим стимулом, першим учителем і наставником.

Внаслідок такого характеру сучасних проявів природи необхідно пам'ятати, що відповіді природи на наші техногенні новації можуть бути абсолютно несподіваними та неочікуваними.

Ми не повинні сприймати природу як пасивний матеріал, але як саморегульовану систему, як процес, які значною мірою не підлягають нашому контролюванню. Відтак постає необхідність нової парадигми взаємин із природою – парадигми регулювання «взаємного людино-природного самовиявлення».

Ми повинні бути готовими до таких виявлень природи у відповідь на наші дії, які зовсім нами не передбачались.

Це варто розглядати не як наші помилки, а як реальність системи «людино-природних взаємних виявлень».

РОЗДІЛ 3

ПРИРОДНЕ НАЧАЛО ЯК СКЛАДОВА І ЧИННИК СУЧАСНИХ СОЦІАЛЬНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ТА ВИХОВНИХ ПРОЦЕСІВ

3.1 Вплив природного начала на зміни в сучасній техногенній цивілізації та у наукових підходах до вивчення природи

Аналіз парадигм, у межах яких природа осмислювалась в історії європейської філософії застерігає нас від однобічного розуміння змісту цього поняття. Навпаки, слід належною мірою брати до уваги його складність, суперечливість та неоднозначність. Сучасне суспільство попри те, що етноси, які його становлять, перебувають на архаїчному рівні, впевнено і прискорено просувається в напрямі постіндустріального суспільства. Постіндустріальне суспільство не переписує досягнень індустріального, але суттєво змінює його засади [229].

На думку теоретиків, воно повинно базуватись на тих результатах науково-технічного прогресу, які часто називають «третьою хвилею», або технологічною революцією, котра передбачає випереджальний розвиток інформаційної техніки, геної інженерії, космічних досліджень, роботизацію та автоматизацію виробничих процесів, зміни в технологіях діяльності на основі використання досягнень квантової механіки.

Всі ці напрями розвитку матеріально-виробничої та технологічної складових суспільної життєдіяльності повинні принципово змінити спосіб взаємодії суспільства і природи: якщо індустріальне суспільство ґрунтується на прямому зовнішньому втручанні людини (і суспільства) в спонтанний хід природних процесів, то сучасна технологічна революція передбачає

внутрішнє стимулювання руху даних процесів у напрямках, бажаних для людини.

Сучасні науково-технічні досягнення та інноваційні впровадження свідчать про те, що це цілком можливо і реально. За умов постіндустріального суспільства людина зможе мотивувати свою діяльність не економічними чи іншими, переважно матеріальними інтересами, а прагненням до самореалізації. Людство зможе, нарешті, переломити негативний розвиток екологічної ситуації на Землі і перейти до злагоджених стосунків з природою. «Використання» природи, «керування» нею, повинні перерости у «співпрацю» («співдію»). Всі ці прогнози і сподівання, безумовно, викликані сучасними проблемами розвитку суспільства і його взаємин із природою [266].

Суспільний поступ сьогодення відбувається доволі суперечливо. Найбільш кричущі його суперечності окреслюються та аналізуються цілою низкою напрямів наукового дослідження, проте в будь-якій з класифікацій фігурують: а) соціальні суперечності (різниця між умовами життя, якістю життя, темпами розвитку різних країн; нелегальна міграція із нерозвинених країн у розвинені; проблеми народжуваності в розвинених країнах; незбалансованість зайнятості населення в різних сферах суспільної життєдіяльності та ін.); б) політичні суперечності (протистояння між США та мусульманськими країнами; зіткнення геополітичних інтересів різних країн; протистояння глобалістики та національних і регіональних культурних інтересів тощо); в) культурні суперечності (між культурними цінностями та стандартами західного світу та решти країн; масове поширення нелегальних археологічних пошуків, руйнування пам'яток культури та ін.); г) антропологічні суперечності (втрата людьми смислових життєвих перспектив; підпорядкування свого життя переважно гонитві за матеріально-економічними вигодами та зручностями; свідоме нехтування моральними нормами та цінностями тощо); д) суперечності між суспільством та природою (погіршення екологічної ситуації на планеті; зменшення площ

сільськогосподарських угідь; винищення різних видів тварин та рослин; поширення нових захворювань та ін.).

У межах нашого дослідження слід наголосити на тому, що гострота останньої групи суперечностей сучасного суспільного розвитку поки що не тільки не пом'якшується, а, навпаки, набуває нових і в чомусь більш загрозливих виявлень. Можна стверджувати, що в міру зростання масштабів людських взаємин із природою, в міру все більш глибокого проникнення людини в фундаментальні підвалини природного світу, по-перше, з'являються все нові і нові сфери «співпраці» людини із природними початками буття і, по-друге, суперечності стають глибшими і значно гострішими. На нашу думку, можна вирізнити кілька напрямів сучасної соціально-культурної діяльності людства, які яскраво демонструють окреслені суперечності в людських взаєминах із природою. Саме ці напрями (або сфери діяльності) постають важливими і доленосними як для загального поступу суспільства, так і для перспектив розвитку суспільства загалом.

Перша сфера – освоєння космосу. Можна без перебільшення віднести до показових рис минулого століття розвиток галактичної астрономії та астрофізики. Новітні дослідження докорінно змінили уявлення про загальний стан Всесвіту: якщо в класичній картині світу Всесвіт уявлявся добре стабілізованим, упорядкованим («небесна твердь»), то в сучасній він постає динамічним, неврівноваженим, безупинно змінним. Стан рівноваги та збалансованості тепер розглядається як рідкісний та винятковий. Виявилось, що зорі, які багатьма класиками філософії розглядались як уособлення одвічної стабільності (наприклад, Аристотелем), народжуються і вмирають, що галактики мігрують, деякі зірки вибухають, породжуючи космічні катаклізми, масштаби яких людина не може собі навіть уявити. Важливо зазначити, що ця загальна зміна поглядів на Всесвіт змінила і наші уявлення про колыску нашого життя – Землю. Наша планета, як виявилось, також є нестабільною: всередині неї відбуваються бурхливі процеси, які час від часу нагадують про себе землетрусами, цунами та ін., на її поверхні відбувались

розриви та зсуви материків, міграції магнітних та географічних полюсів, зіткнення із астероїдами. Все це призводило до гігантських катастроф, що радикально міняли стан фауни та флори на планеті. Сучасне людство також ніяк не застраховане від можливості подібних катастроф, проте поки що цими питаннями опікується лише незначна кількість інтелектуалів. Звідси випливає важливий висновок: людство не повинно думати, що об'єкт проявів його життєвої активності є стабільним; навпаки, воно повинно серйозно переосмислити питання про ступінь своєї залежності від природно-космічного чинника. Бездумна гонитва за прибутками і комфортом, що базується на викачуванні із земних глибин нафти, газу, на викопуванні та переробленні різних руд та металів не може не впливати на загальний баланс природних та екологічних процесів на планеті. Загальний благодушний настрій більшості людства у цьому аспекті є для суспільства небезпечним. Важливо і те, що саме взаємини людини з космосом ніколи не дадуть їй забути про природу, про її важливу роль у людському суспільному процесі. Не виключено й те, що освоєння людством космосу із подальшими можливостями подорожей на інші планети або проведення розвідок за допомогою спеціальної техніки приведе до відкриттів таких світів, у яких розумне життя було знищене внаслідок колосальних природно-космічних катастроф. Можливо, такі катастрофи викликались екологічними кризами. Принаймні, сучасний стан освоєння космосу засвідчує, що можливості людства знайти якісь інші планети, придатні для життя, є доволі мізерними, а тому дослідження космосу мали би довести необхідність вдумливого ставлення до природи рідної планети.

Друга сфера – новітні напрями генної інженерії. Найбільш активно відбувається створення так званих генетично модифікованих сільгоспкультур, призначених надолужити нестачу продовольства на планеті. Цей напрям генної інженерії перспективний з огляду на тенденції зростання населення Землі. Проте можливі наслідки запровадження генетично змінених продуктів належною мірою не вивчені: медики застерігають, що впливи

таких продуктів можуть бути катастрофічними. Існують припущення, що вони можуть приводити до безпліддя. Інший напрям генної інженерії – трансплантологія. Тут, на відміну від попередньої сфери, перспективи більш оптимістичні, наприклад, використання стовбурових клітин крові дасть змогу здійснювати нарощування та оновлення внутрішніх органів людини. Okремо варто вказати на такий напрям генної інженерії, як клонування. У більшості країн експерименти щодо клонування живих організмів та клонування людини взагалі заборонені. Проте будь-які заборони в галузі наукових пошуків та експериментів, як свідчить досвід, є лише умовними та тимчасовими. Деякі науковці вважають, що вдалі експерименти щодо клонування людини можуть вивести центр людської суб'єктивності за межі людського організму і спричинити своєрідне «вмонтовування» такого центру в штучно створені структури та утворення. Зрозуміло одне: надто зухвале та бездумне втручання людини в тонкі сфери дійсності, де наші знання є достатньо поверхневими та непевними, може привести не лише до непередбачуваних результатів, а й до тотальної загрози людському життю. Тут необхідні виважені стратегії обережного, заснованого на системних наукових знаннях ставлення до природи та природного начала.

Третя сфера – основоположні антропологічні характеристики самої людини. В наш час чимало філософів говорять про загальну антропологічну кризу, що не просто насунулася на людство, а вже й діє як потужний чинник його розвитку. Ідеться про те, що сучасний філософський постмодернізм називає спеціальним терміном «постлюдськість»: людина підпадає під тотальний вплив соціально та технологічно регламентованих чинників життя. Темпи сучасних соціальних процесів є настільки стрімкими, що людина не може до них належною мірою адаптуватися без психологічних та інтелектуальних втрат. Сучасна людина все більше і більше постає результатом впливів та регламентацій з боку соціально організованих структур: вона живе, формується, обирає фах, відпочиває, виявляє свої уподобання та схильності соціально узаконеними та організованими

шляхами, в межах стандартизованих форм та ціннісних ієрархій. У неї просто немає ані простору, ані часу для того, щоб самостійно виробити свої особистісні якості. Сучасні філософи лівого спрямування та постмодерністських уподобань вважають союз науки та влади новою формою рабства (або варварства), і саме в ньому вони вбачають найбільшу загрозу для майбутнього людства.

Інші аспекти сучасної антропологічної кризи відзначали класики філософії ХХ ст. К. Ясперс, Р. Гвардіні, Ю. Бохенський [257, с. 377–378; 55, с. 137–140]. Ідеться про засилля раціоналізованих, логічно вибудованих форм виховання, освіти, діяльності сучасної людини. В результаті такого засилля, по-перше, відбуваються деформації людської психіки, придушуються емоційно-чуттєві реакції людини, а по-друге, людина вводиться в раціонально контрольований спосіб самоусвідомлення. Вона звикає планувати, розраховувати, вираховувати, проте оскільки життя як спонтанний процес не вкладається в такого роду розраховану процесуальність, людина постійно потрапляє у стресові ситуації, які розхитують її психіку. В сучасної людини виникають проблеми у спілкуванні: численні відео та аудіо апарати, пристрої, прилади інколи роблять живе спілкування непотрібним або не дуже бажаним чи цікавим для людини. Те, що колись Л. Фейєрбах називав «розкішною людського спілкування», вже не виконує функцій входження людини в психологічно цілісний стан. Більше того, загальна стресова ситуація розгортання життя призводить до того, що людське спілкування обтягується негативними емоціями, роздратуваннями, відкритою недоброзичливістю.

Сучасна людина все більше і більше, навіть на рівні повсякденного життя відчуває свою «відрізаність» від традиційних цінностей, форм життя, суто людських життєвих проявів. Вона не може ні з чим поєднатись органічно та цілісно, оскільки, за словами М. Шелера, ще ніколи «не була для себе самої настільки проблематичною, як в наш час» [247, с. 134]. Різноманітні релігійні зацікавлення, достатньо поширені в сучасному

суспільстві, залишаються часто лише способом задоволення допитливості, а не складовою духовного світу людини. Сьогодні люди, що декларують свою релігійність, часто не вважають за потрібне дотримуватись вимог релігійного життя, виконання культових дій та ін. Формується щось на зразок «нової релігійності», в якій відсутні класичні ознаки приналежності людини до вірування чи релігійної конфесії.

Розвіюються та деградують традиційні форми громадськості та общинності: сучасна людина під впливом численних чинників стає індивідуалістичною, не відчуваючи справжньої єдності не лише із жодною іншою людиною, а й з жодною людською спільнотою. Навіть питання культурної та національної ідентичності також сьогодні перебувають під сумнівом [197, с. 788–805].

Всі ці новітні прояви характеристик людини в сучасну історичну добу загострюють питання про її суттєві риси, які в цілому можна окреслити поняттям «природа людини». Вважаємо, що наш час вимагає серйозного перегляду того підходу до людини, ніж той, який панував і до певної міри панує в європейському мисленні з часів Просвітництва та характеризується переважно як соціологізм. Особливо радикально цей підхід був виражений у творах просвітників, марксистської філософії та соціології.

Згідно з твердженнями К. Маркса, сутністю людини поставала сукупність соціальних відносин, але при цьому можна було вважати, що разом із змінами історичних епох так само радикально змінюється і людська сутність, у той час як певна сукупність суттєвих людських антропологічних характеристик протягом усієї історії залишається незмінною або майже незмінною.

Більше того, сучасні дослідження в різних сферах соціально-культурних проявів людини засвідчують певні генетичні схильності людини або природну наданість людині таких властивостей, здібностей, здатностей, які потім лише впорядковуються або актуалізуються під впливом соціально-культурних та історичних чинників [140, с. 159–180].

Як уже відзначалося, відомий лінгвіст ХХ ст. Н. Хомський достатньо переконливо зміг довести, що ту кількість мовних сполучень та операцій, яку здатна використовувати сформована людина, неможливо засвоїти шляхом навчання чи тренувань. Звідси дослідник зробив висновок про те, що базові структури мовної діяльності людини вроджені [243, с. 108].

Те ж саме стосується і когнітивних структур та навіть соціальності: без припущення принципової можливості для людини бути соціалізованою ми не зможемо виправдано пояснювати її реальні прояви в суспільстві та процесах спілкування [154, с. 150–151].

Нарешті, слід сказати також і про роль природного чинника в розвитку людських чуттів: з одного боку, існує достовірно підтверджена екологічна концепція роботи людських відчуттів, з іншого – природа постає не лише джерелом матеріальних ресурсів, не лише базою для людського життя, але й потужним джерелом формування етичних та естетичних людських почуттів. Спілкування з природою постає важливим для людини з точки зору збалансування її душевного стану, що передбачає певне приборкання людських егоїстичних прагнень, входження в загальний настрій узгодженості із буттєвою цілісністю світу, яка відкривається людині у вигляді величі та масштабності природи.

Навіть той факт, що саме із спілкування з природою людина формує свої уявлення про світобудову, про її сили та властивості, про найвищі цінності та імперативи життя і буття, змушує нас надавати природі значно більшого значення, ніж це традиційно вважається в науковій, інженерній та педагогічній діяльності.

Все сказане дозволяє зробити кілька важливих світоглядно-методологічних висновків:

– в сучасному суспільстві природному чиннику людської життєдіяльності та історії загалом не надається належного значення, внаслідок чого людство у своєму поступі отримує все більш гострі та складні проблеми у взаєминах із природою;

– в наш час природа та природний чинник суспільного життя виявляють себе переважно в негативних формах, тобто тоді, коли відбувається порушення загальних умов людського життя на планеті або коли людство в своїх прогресистських прагненнях порушує межі чи баланси закономірного стану речей, що проявляється, наприклад, у потужних природних катаклізмах, помітних кліматичних аномаліях, в зростанні числа різноманітних відхилень у людському організмі, появі нових хвороб тощо;

– найбільш загрозованих проявів природний чинник сучасного суспільного поступу набуває у зв'язку з виявленням нових природно-космічних процесів, результатами людських експериментів у сфері генної інженерії та зрушеннями в самій людині, в людських антропологічних характеристиках, що дозволяють говорити про сучасну антропологічну кризу.

Варто розглянути ще одну сферу проявів природного начала в сучасних цивілізаційних процесах, де питання ставлення до природи набуло також певної гостроти. Ми свідомо виводимо цей напрям за межі щойно розглянутого внаслідок того, що в дослідженнях, присвячених природі та суспільству, її часто взагалі не розглядають у такому контексті. Йдеться про особливості сучасного наукового та інженерного мислення взагалі та в аспекті їх ставлення до питань взаємодії суспільства і природи зокрема. Звернутися до цієї сфери проявів суперечностей соціального та природного в людській життєдіяльності змушує той факт, що суспільні явища відбуваються за участі свідомості, а сучасний поступ суспільства неможливий поза наукою. Звідси випливає доволі очевидний факт – необхідність орієнтувати людську свідомість на максимальне врахування ролі природного начала в людських взаєминах зі світом. Загалом зрозуміло, що нехтувати цим питанням сьогодні не може ніхто, особливо інженери та науковці. Недаремно сьогодні у вищих навчальних закладах важливу роль відводять розвиткові екологічного мислення (у т. ч. екологічній етиці). Проте в даному випадку хотілося б привернути увагу не до природно-екологічної

змістової складової сучасного наукового мислення, а до його смислової будови, внутрішніх спрямувань, до його архітектоніки, яка виражається переважно в особливостях наукового парадигмального підходу та інженерного вирішення гострих проблем взаємин суспільства і природи. Ми переконані в тому, що сама парадигма сучасного наукового пізнання має модифікуватись таким чином, щоб у ній самій в процесі її використання спрацьовували орієнтації на природу, природне начало та природний чинник людської життєдіяльності.

Негативна оцінка природи в сучасній технократичній свідомості є до певної міри симетричною реакцією цієї свідомості на прояви природи всередині інженерно-технологічної діяльності людини. Ніхто не може заперечувати роль природи як джерела речовини, енергії та інформації в існуванні та поступі суспільства, однак прагнення використати природу, змінити її та підпорядкувати людським запитам та інтересам переважає в соціально-інженерних технологіях та плануваннях. Спостерігаються тенденції якщо не обманути природу (підкорити її конструювальним діям людини), то замінити її чимось штучним, більш прогнозованим та контрольованим (наприклад, виготовлення матеріалів із завданими властивостями).

Для інженерно-технологічного проективного мислення первинна недоторкана природа постає як прикра перешкода на шляху до легких та вигідних технічних рішень. Недалекоглядність та методологічна помилка такого підходу зумовлена його частковістю: природа живе і діє як дещо ціле, внутрішньо пов'язане, а локальні явища в ній є лише умовними і відносними. Проте в типовому науковому мисленні не існує логік та методик цілісного мислення; спроби Гегеля запровадити в науковий стиль мислення логіку цілісного (спекулятивного) мислення, що рухається шляхом збирання в одне-єдине всіх власних актів разом із здобутими через них результатами, не знайшли підтримки з боку наукового співтовариства частково через очевидні спекулятивно-містичні елементи гегелівської філософії, а частково через те,

що сам Г. Гегель не зміг розмежувати зміст теоретичних інтелектуальних конструювань від змісту реальних процесів дійсності. Як відомо, Г. Гегель вважав, що той рух, який здійснює наш розум шляхом використання понять та категорій, є проявом того тотального руху, який здійснює світовий субстанційний розум – Абсолютна ідея. Такий підхід ставився науковцями під сумнів, оскільки в науковому парадигмальному мисленні домінують установки на рух на засадах «близької дії» та тотальної детермінації, здійснюваної у формі причинно-наслідкового зв'язку. Іншими словами, науковці знають, як слід мислити, рухаючись від одного часткового до іншого часткового, на основі індуктивного шляху пізнання, але як слід мислити, рухаючись від цілого до цілого, від цілого до часткового – це питання залишається не лише відкритим, а й в чомусь сумнівним чи не потрібним для вирішення наукових проблем.

Цілісне мислення, а також орієнтація в процесах мислення на ціле, так чи інакше пов'язані з певними орієнтаціями на природу, оскільки саме природа є «всім»: для наукового, ще більше – для природничо-наукового мислення, саме природа є джерелом будь-яких знань і тією тотальністю, за межі якої наука ніколи не зможе вийти. Коли йдеться про зміни в парадигмальних наукових підходах, автоматично постає питання й про певні зміни у загальному осмисленні природи. Мислення на основі «близької дії» та незаперечності ланцюга причинно-наслідкових взаємодій дає таке розуміння природи, яке можна назвати механістичним або класичним фізико-математичним (каузальним).

На наш погляд, у сучасному науковому пізнанні назріває й усвідомлення важливості зміни парадигмальних орієнтирів. Проявляється це, зокрема, в тому, що в загальні схеми наукового мислення вводяться такі, наприклад, поняття, як «умовний час», торсіонні поля, характеристики «далекої дії» та ін., основне завдання яких полягає в тому, щоби ввести в процеси розгортання наукового мислення вектор, що орієнтує на ціле, а не на часткове. Для того ж здійснюються спроби запровадити в наукове мислення

системний та синергетичний підходи [99, с. 63–65], визначити парадигмальні особливості постнекласичної науки та ін.

В наукознавчих студіях все частіше звучить теза про перехід сучасного наукового мислення від фізико-математичної парадигми до парадигми гуманітарного або соціально-гуманітарного пізнання [216, с. 8–14]. Остання в контексті теми нашого дисертаційного дослідження цікавить нас найбільше, тож розглянемо її докладніше.

Увага до проблем соціально-гуманітарного пізнання в наш час викликана не лише тим, що існує багато невирішених та навіть інколи і чітко не сформульованих проблем, а й тим, що, на думку багатьох дослідників, спостерігається відчутна тенденція до все більшого поширення соціально-гуманітарних парадигмальних підходів у науковому пізнанні. Така тенденція пов'язана перш за все із виходом науково-пізнавальної діяльності на такі властивості та об'єкти дійсності, які не підлягають адекватному засвоєнню на основі класичних наукових підходів: ідеться про галактичну астрономію, квантову механіку, вакуумну теорію матерії, дослідження синергетичних процесів та ін. Частково це пояснюється і впливами постмодернізму на суспільну думку та наукову методологію. Наявні сьогодні розвідки у сфері соціально-гуманітарних когнітивних студій ставлять та обговорюють найбільш загальні, а тому й доволі абстрактні питання, наприклад, такі: соціально-гуманітарне пізнання постає різновидом суб'єкт-суб'єктних стосунків, а тому є по суті людським самопізнанням; у даному напрямі наукового пізнання не можна успішно використовувати методи та інструменти природознавства, першим його об'єктом постають цінності та інші явища, обумовлені ментальними процесами. За умови загальної справедливості таких тверджень застосувати їх у свідомому виробленні методології проблематично. Зазначаючи, що соціально-гуманітарне пізнання має інтерпретативний характер, автори досліджень часто обмежуються констатацією того, що інтерпретація є висловлюванням свого бачення теми (чи проблеми), не даючи настанов, як її можна і варто виправдано

здійснювати. До того ж, як уже зазначалось, із методологічних міркувань в соціально-гуманітарному пізнанні випадають питання про особливості представлення в ньому природи як пізнавального чинника.

Варто з'ясувати питання про характер соціально-гуманітарного пізнання в контексті нашого дослідження. Певна органічна зрощеність соціального та гуманітарного не викликає сумніву, оскільки духовні явища і процеси, притаманні людині, виявляють себе та реально функціонують лише в соціальних умовах та соціальному оточенні. Звідси випливає певна виправданість соціальної зумовленості людини та ментальних явищ і процесів. З іншого боку, навряд чи можна належною мірою зрозуміти соціальність, соціальні процеси, соціальну життєдіяльність без врахування того, що людина живе і діє на основі певних інтелектуальних проектів та намірів. Не лише зміна так званих матеріальних умов життя призводить до змін в суспільстві та історії, а й зміни у загальних настроях людей, в їх поглядах, духовній атмосфері суспільства також.

Більше того, навряд чи можна говорити про серйозні зрушення в соціально-історичних процесах поза тим, щоби потреби у таких змінах були людьми якоюсь мірою усвідомлені та набули характеру цілей або мотивів їхніх дій. Усі спроби створити так звану «соціальну фізику» або «соціальну арифметику» засвідчили лише одне: надфізичне (або ментальне) в таких випадках врешті несподівано або в опосередкованих формах заявляє про себе і руйнує такого роду проекти. Визнаючи правомірність і навіть необхідність створення окремо методології соціального та методології гуманітарного пізнання, зосередимо увагу на їх єдності та можливостях дослідження їх взаємних впливів та переходів, спробуємо окреслити загальні умови й основні імперативи соціально-гуманітарного пізнання, що спрацьовують як його методологічні орієнтири.

Насамперед зауважимо, що підтримуємо тезу, що «починати таке окреслення слід із визнання та належного осмислення того факту, що в соціально-гуманітарних процесах усе відбувається лише через людину та з

участю людини» [9, с. 19]. З цього випливає ціла низка важливих методологічних положень, які повинні бути усвідомлені та свідомо запроваджені в епістемологію соціальної гуманістики. Перш за все важливо відзначити, що соціальні явища і процеси принципово не можна відділяти від людини та людської присутності в світі. Та людина не була свідком падіння небесних тіл на поверхню Місяця, ці події відбулись без її участі, а в подальшому людина лише певною мірою зможе або не зможе вивчити їх сліди та наслідки, оскільки останні існують поза їх людським свідченням і останніх, власне, не потребують. Якщо ж немає свідків якоїсь соціальної події або події, що має соціальне значення, тоді соціальне пізнання опиняється в особливій ситуації. Можна створювати гіпотези або, за наявності матеріальних слідів події, здійснювати лише матеріально-фізичні констатації без проникнення в соціально-гуманістичний контекст даних подій.

З цього випливає, що в соціально-гуманітарному пізнанні неможливо оминати максимальне врахування позиції (як загальної, так і ситуативно-специфічної), яку займали певні люди щодо певної події: були вони її учасниками чи свідками, чи отримали про неї інформацію «із перших вуст». В усіх такого роду випадках вимагається ретельне врахування даної позиції в загальній картині чи ситуації події, рівня обізнаності свідка чи учасника. В цьому пункті так чи інакше починають діяти принаймні два імперативи соціально-гуманітарного пізнання: 1) якщо в природничо-науковому пізнанні ми можемо покластися тільки на думку фахівців, то в соціально-гуманітарному слід враховувати думки і судження якомога більшого числа свідків чи учасників подій, оскільки подія фактично складається з перехрещення свідчень та вчинків; 2) фіксація численних свідчень, що стосуються певної події, повинна опиратись на вимогу: не існує і не може існувати єдино правильної позиції, яку можна було би мати щодо події з метою її однозначного розуміння. Йдеться про те, що в соціально-гуманітарному пізнанні не може існувати привілейованої пізнавальної

позиції. А це вимагає від дослідника певного рівня усвідомлення своєї власної позиції, хоча б усвідомлення меж і можливостей власної методології. Чим чіткіше будуть окреслені світоглядні чи методологічні позиції, тим більше шансів уникнути перебільшень, однобічностей, явних помилок. Навпаки, чим більше якась соціально-гуманітарна теорія наполягає на своїй бездоганності, тим скоріше ми повинні піддати її сумніву. Зазначений факт дозволяє говорити про соціально-гуманітарне пізнання, яке є водночас і самопізнанням.

Однак соціально-гуманітарне пізнання, як і будь-яке наукове пізнання, намагається засвідчити виправданість і правомірність своїх тверджень. Виникає питання про те, чи існують для цього підстави, чи ми будемо змушені визнати за соціально-гуманітарними науками лише проголошення певних позицій.

Важливо звернути увагу і на те, що людська присутність, якої принципово не можна уникнути, не перетворюється на довільність або й сваволю саме тому, що в ній присутній «відсторонений» елемент – природний чинник (або природна складова). Людська діяльність залишає «сліди» у вигляді змін саме природного матеріалу чи середовища. Людська соціально-культурна діяльність постає конструктивною, такою, що створює деяку нову реальність, проте це творення не відбувається довільно, а лише в певному узгодженні із властивостями та можливостями природи.

Звідси можна зробити висновок про те, що в контексті ставлення до природи природничі науки відрізняються від соціально-гуманітарних у таких окресленнях:

а) для природничих наук природа та природне постають першими об'єктами пізнання, в той час як інтелектуальні процедури – формами засвоєння цього об'єкта, а для соціально-гуманітарних наук першими об'єктами є форми ментального (інтелектуального), завдяки яким взагалі утворюється сфера так званих «наук про культуру» (за визначенням Г. Рікєрта);

б) природничі науки визнають природне самовладним і в цьому сенсі об'єктивним, у той час як для соціально-гуманітарних наук природа і природне набувають характеру об'єктивувального чинника даного виду пізнання; йдеться про принципову можливість засвідчувати положення соціально-гуманітарного пізнання не апеляцією до властивостей природного, а посиланням на його присутність у соціально-культурній діяльності людини.

Відтак можна більш докладно окреслити форми присутності природи в соціально-гуманітарних явищах і пізнанні. Ми погоджуємося з думкою В. Л. Петрушенка про те, що соціальне як явище і процес виникає лише на ґрунті перетворення природи. Природу і природне не можна вилучити із соціально-гуманітарних явищ тому, що ані людина, ані культура, ані соціальні процеси не виникають самі собою, без певного підґрунтя, яким є природа. В історичному процесі соціально-культурного перетворення природи людина змінює природний матеріал, проте змінює його у певній відповідності до природних закономірностей та властивостей. У підсумку природне набуває нових форм, нового типу впорядкування та функціонування. Саме таким чином перетворене природне і постає вже як соціальне явище, якість (властивість) чи процес. Відповідно природне начало не може зникнути із соціального, але воно втрачає свій природний статус буття і прямий спосіб дії та постає у соціальних процесах як їх матеріальна складова, а також як складова тих інтелектуальних процесів, у цільових спрямуваннях яких і відбувається перетворення природного матеріалу.

Наступна умова соціально-гуманітарного пізнання та його важлива особливість полягає в специфічному характері та змісті соціальних фактів. У природничому пізнанні ми можемо відслідковувати певні процеси та взаємодії крок за кроком в їх прямих матеріальних зв'язках та впливах, у той час як соціальні явища і процеси в своєму перебігу пов'язуються між собою особливою опосередковувальною ланкою – наміром, метою, задумом, а останні матеріально не фіксуються і тому однозначному вимірюванню не

підлягають. В намірах та задумах людина, як правило, має можливість вибирати, конструювати, щось змінювати, проявляти творчий підхід, проте передбачити заздалегідь та однозначно, якими будуть кінцеві результати, неможливо. Тому дослідники справедливо наполягають на тому, що в соціально-гуманітарному пізнанні неможливо оминати духовну (чи ментальну) складову розвитку суспільства. Відповідно, тут повинен бути задіяний особливий методологічний інструментарій, придатний для дослідження явищ духовного виміру [164, с. 3–7].

Як відомо, це інструментарій соціальної психології, когнітивної психології, когнітивної соціології, когнітивної антропології, феноменології, культурології, герменевтики, діалогічної філософії тощо. Основне полягає в тому, щоби виявити сферу людських намірів, оскільки саме наміри вказують на рівень людської свободи та поведінкову варіативність: у людській життєдіяльності все відбувається у просторі намірів, і саме вони поєднують між собою можливе та дійсне, загальне та індивідуальне, стандартне і творче, минуле й теперішнє. Проте і в самих намірах та в їх оцінці не уникнути тієї ж об'єктивувальної інстанції: адже ми завжди оцінюємо наміри, намагаємося виробити до них певне ставлення. Без такої інстанції, до якої ми могли би виправдано апелювати, все це було би неможливим або перетворилося б на змагання уподобань і схильностей. Соціальний факт, безумовно, має в своїй основі ментальну складову, проте він має також і складову, пов'язану із матеріально-фізичними формами (слова, тексти, дії людини), формами, що засвідчують дійсні наслідки реалізації даних намірів. Ідеться про створені артефакти, запровадження певних інфраструктур людських взаємин та ін. Окреслені матеріально-фізичні форми у підсумку зводяться до природного начала.

В контексті розгляду особливостей соціально-гуманітарного пізнання слід брати до уваги й наступне. Внаслідок неможливості оминати сферу намірів і того, що соціальна подія не відзначається стабільністю подібно до мінералів, лісів, морів, будь-яких матеріально-фізичних речей (навпаки, події

зникають і більше не повертаються), вивчення цих специфічних феноменів вимагає особливих способів дослідження. Це, перш за все, вивчення текстів, текстових свідчень та повідомлень. Однак, як ми вже з'ясували, реалізація намірів та їх діяльне засвідчення залишає своєрідні «сліди» в змінених формах природи. До певної міри артефакти соціально-культурного життя, а також предмети археології також постають певними знаками чи символами, що стабілізують часовий плин соціальної історії. Відповідно соціально-гуманітарне пізнання повинно ґрунтуватися на даних тих численних наук, які досліджують різні аспекти й прояви людської знакової діяльності. Але не тільки. Відомо, що в наш час у вивчення соціальної історії включаються природничі і так звані спеціальні науки. Вони не лише дають можливість виявляти хімічний склад певних артефактів, їх вік, але також встановлювати генетичні зв'язки між різними людьми, етносами. За допомогою аналітичних методів різних природничих наук сьогодні можна характеризувати колосальну кількість проявів людської життєдіяльності як минулих епох, так і сучасності. І це підтверджує тезу про те, що соціально-гуманітарне пізнання постає людським самопізнанням. Ми не можемо сприйняти будь-які тексти та повідомлення без осмислення того, як ми їх сприймаємо, розуміємо, якими тут є наші можливості, обмеження, засади. Ми повинні зважати й на те, що кожний текст, який сприймається, перекладається на мову особи, котра його читає, базуючись на власному первинному досвіді інтеграції в буття, так званому «бутті-в-світі» (або «бутті-при-внутрішньосвітовому-сущому», за М. Гайдеггером). Відтак будь-які розвідки (чи прояви активності) у сфері соціально-гуманітарної реальності доповнюють наш екзистенціальний досвід, і ми його тим самим виявляємо, маніфестуємо (в тому числі – й для себе самих).

Як бачимо, соціально-гуманітарне пізнання є діалогічним: це діалог не лише із текстуальними повідомленнями, а й із засадами власного буття (своєю життєвою, світоглядною, громадянською та іншими позиціями). Водночас це і діалог з природним началом людини, в якому природне постає

і загальною умовою нашого буття, і найпотужнішим свідченням того, на що спроможна людина і якою мірою людство відповідальне за свої діяння.

Такими положеннями окреслюється й експлікується інтерпретативний характер соціально-гуманітарного пізнання: ми інтерпретуємо події, тексти, самих себе, свій досвід.

Інтерпретація може бути виправданою лише тоді, коли буде чітко методологічно опрацьована, тобто набуде характеру надійно здійснюваної пізнавальної процедури. З яких пізнавальних дій може складатися процедура інтерпретації?

На думку М. Гайдеггера, якого вважають «батьком герменевтики», інтерпретація є єдністю деструкції, реконструкції, конструкції та проєкції [164, с. 6].

Перше, чого від нас вимагає виправдана інтерпретація, – розкладання вже існуючої концепції (або положення) на його змістові складові. Без цього ми ризикуємо доволіно витлумачити те, що ми інтерпретуємо, або просто помилитись.

Деструкція – свого роду розбирання існуючої конструкції з метою з'ясувати те, з чого вона складається, та внутрішні зв'язки її елементів, її структури. Ретельна деструкція повинна виявити ступінь адекватності нашого сприйняття якоїсь концепції, але не з метою претендувати на абсолютну оцінку, а для засвідчення серйозності наших намірів та підходів, уміння володіти інструментарієм наукового дослідження. Водночас методологічна деструкція так чи інакше засвідчує наше свідоме розуміння наявності природної складової у соціально-гуманітарних явищах, і перш за все у функціях об'єктивувального чинника.

Наступна процедура – реконструкція – значною мірою повинна продемонструвати правильність проведеної деструкції, оскільки реконструкція передбачає те, що ми знову збираємо, конструюємо аналізовану концепцію, проте тепер із поясненнями, чому її автор створив

саме таку конструкцію, чому він із можливих шляхів обрав саме ті, які увійшли в концепцію.

Тому реконструкція володіє значно більшим потенціалом пояснення, експлікації. Якщо ми здатні реконструювати якусь концепцію, то саме це надійно засвідчить її більш-менш адекватне розуміння. На основі проведеної реконструкції ми, нарешті, здійснюємо конструкцію, тобто подаємо свій варіант вибору та включення в наше пояснення певних змістових елементів явища чи події (соціальної реальності), що підлягає осмисленню, віднаходимо необхідні зв'язки між цими елементами, робимо відповідні висновки.

Завершується процедура інтерпретації проєкцією нашої інтелектуальної конструкції, з одного боку, на вже існуючі концепції та теорії, а з іншого боку, на інші явища чи сфери соціального життя. Тут може спрацювати принцип критичного реалізму К. Поппера: якщо наша конструкція здатна пояснити більшу кількість соціальних фактів та узгоджується із вже існуючими соціальними вченнями, теоріями, концепціями, то маємо підстави вважати її перспективною та ґрунтовною. Однак інтерпретація здійснюється не для того, щоб продемонструвати наші особистісні можливості сказати щось про певне соціально-культурне явище, а й бути виправданою, в тому числі й шляхом посилення на певні об'єктивні чинники та складові соціальних процесів.

Тобто інтерпретація повинна так чи інакше апелювати до форм матеріалізації та стабілізації наших вражень та уявлень. Такі форми, як вже було сказано, врешті зводяться до природи і природного чинника людської соціально-культурної діяльності.

Окреслені вище особливості присутності природи і природного начала у складових соціально-гуманітарного пізнання дають підстави сформулювати імперативні вимоги до свідомого здійснення такого пізнання.

По-перше, ми повинні чітко визначати та регламентувати ступені довіри до тих чи інших свідчень (повідомлень) учасників явищ і процесів, які

ми досліджуємо, адже саме від цього залежить виправданість наших тверджень та висновків.

В усіх найважливіших актах такої пізнавальної діяльності ми повинні усвідомлювати важливість природного начала, в якому так чи інакше фіксуються результати та наслідки соціально-культурної людської життєдіяльності. І хоча сама присутність цього начала, його зміст та значення можуть бути піддані різним тлумаченням та інтерпретаціям, проте їх реальна наявність, їх властивості та функціонування в людській життєдіяльності утворюють тло, на якому людська інтелектуальна свобода змушена вводити себе у певні норми, алгоритми, фактографію.

По-друге, соціально-гуманітарне пізнання повинно мати збірний, інтегруючий характер: відсутність єдино можливої істинної позиції щодо подій соціального життя імперативно вимагає збирати й за можливості поєднувати якомога більше висловлених тверджень, позицій, думок. Водночас саме соціально-гуманітарне пізнання вимагає поєднання «наук про культуру» із «науками про природу», оскільки роль природничих наук у вивченні різних аспектів людського суспільства дедалі стає все більш важливою.

По-третє, соціально-гуманітарне пізнання вимагає толерантності до різноманітних точок зору та підходів: на відміну від соціальної практики, де ми змушені зупинитись на якихось окремих варіантах дій, у пізнанні ми повинні інтегрувати різні підходи, а, отже, ставитись до них з однаковою увагою. Це означає й припинення «протистояння» між гуманітарними та природничими науками, адже толерантність – єдина запорука успішної співпраці в обидвох напрямках.

По-четверте, в соціально-гуманітарному пізнанні саме через вимогу толерантності до різних підходів розуміння приходить відразу за прийняттям: позиція тотального відкидання соціальної або інтелектуальної позиції скоріше за все приведе до однобічності, упередженості, а тому – у безвихідь спочатку в сфері пізнання, а потім у сфері діяльності.

Нарешті, сучасний стан науково-пізнавальної діяльності дозволяє ввести в контекст співвідношення «суспільство – природа» ще й когнітивну складову. В наш час когнітивні науки виділились в окрему галузь пізнання, включивши у свій склад серію окремих науково-пізнавальних напрямів: когнітивну психологію, когнітивну антропологію, когнітивну соціологію та ін. Фундаментальною особливістю цих напрямів є те, що в них соціальні, пізнавальні та антропологічні процеси аналізуються як такі, що відбуваються з участю знання і пізнання, які в сучасних дослідженнях характеризуються з позиції епістемологізму. Р. Рорті їх визначає так: знання визнається першою реальністю, що відкрита людській свідомості [187, с. 90–91, 97–100].

Аналізуючи сучасне розуміння епістемології, В. Л. Петрушенко розрізняє позиції радикального епістемологізму (окрім наших знань, нам нічого не дано і не відомо) та поміркованого епістемологізму [166]. Остання позиція підтримує першу, проте вважається, що в людських знаннях є дві складові: те, що людина може змінювати та модифікувати, і певна онтологічна самодостатність, статичність, яка опирається будь-яким змінам. У когнітивних та епістемологічних дослідженнях розглядається ціла низка таких елементів пізнавальної діяльності людини, які у підсумку зводяться до природного начала, наданого нам самим перебуванням у світі. Так, людина не може довільно маніпулювати своїми чуттєвими органами, не може ігнорувати або свавільно модифікувати особливості мозку та своєї інтелектуальної активності, не може будувати як завгодно мовні структури, логіку розгортання думки. Все це у своїх базових характеристиках нам дано як людям, все це ми отримали від природи.

Однак це не означає, що ми маємо пасивно ставитись до наших базових здібностей чи характеристик; навпаки, вся історія людства засвідчує, що людина тією чи іншою мірою їх осмислює, вчиться їх використовувати, вдосконалювати.

Розглянемо, яке значення мають ці положення когнітивної науки та зміна наукового пізнання для зрушень у парадигмах сучасного наукового пізнання.

По-перше, вони вимагають врахування того, що з процесу та результатів наукового пізнання неможливо вилучити людину. Її присутність має не просто враховуватись, а формувати імперативне веління свідомо окреслювати гуманістичну перспективу будь-яких наукових досліджень та проектів.

По-друге, погодження з фактом присутності людини в усіх складових наукового пошуку вимагає не просто приборкання її безмежної активності щодо впливів на природу, а сповідування жорсткої вимоги визнання людини розумною та дбайливою учасницею світових природно-космічних процесів у специфічних формах соціальності.

По-третє, необхідно орієнтуватися на явище (подію) як на ціле.

З викладеного вище можна зробити такі висновки:

- сучасний розвиток суспільства, який демонструє збільшення людської могутності та ступенів діяльної свободи, в той же час приводить людство до принципово нових сфер та форм взаємодії з природою; при цьому в міру глибшого проникнення технологій людської діяльності у природні явища і процеси істотно зростає складність та непередбачуваність наслідків такого проникнення;

- на нашу думку, такі передові напрями розвитку сучасних технологічних процесів, як засвоєння космосу, розвиток генної інженерії, розгортання технологічної революції («третьої хвилі» у технічному поступі) вимагають від людства радикального перегляду свого ставлення до природи, особливо на тлі очевидних проявів загальної антропологічної кризи;

- поворот у світоглядному та методологічному мисленні може стимулюватись і такими особливостями сучасного наукового пізнання, як його перехід від фізико-математичної парадигми світоосмислення до гуманітарної, яка вимагає розвитку цілісного мислення, адже саме воно

повинно надати природному началу людської діяльності та пізнання пріоритетного значення;

– провідні особливості та імперативні вимоги соціально-гуманітарного пізнання, на наш погляд, так чи інакше орієнтовані на присутність та врахування природного начала. Ми переконані в тому, що в соціально-гуманітарному пізнанні природа і природне начало виконують роль об'єктивувального чинника, значення якого важко переоцінити і поза яким соціально-гуманітарне пізнання неминуче набуває характеру суто суб'єктивних мотивацій.

3.2 Філософсько-методологічне окреслення змісту поняття природи як результат історико-філософського та соціально-цивілізаційного аналізу

Сьогодні одночасно з розвмтком ліберально-демократичного суспільства в Україні вагомо звучать заклики щодо необхідності зберегти свою культурну та духовну ідентичність.

Найпростіше, як часто вважають, зробити це, видавши серію державних розпоряджень та законів. Можна також створити певні органи, які займались би перевихованням людей з метою пристосування їх до нових суспільних умов. Парадокс ліберального суспільства полягає саме в тому, що воно передає цю справу безпосередньо членам суспільства, позаяк не передбачає цільової діяльності, що нав'язує людям якісь (хай навіть найкращі в світі) стереотипи мислення, життя, поведінки [189, с. 9–10, 81–93].

З часів Просвітництва відоме міркування, яке постає як «порочне коло» у логічному мисленні: людина є такою, якою її формує або робить суспільство, а суспільство є таким, якими є люди, що в ньому живуть. К. Маркс намагався в «Тезах про Фейєрбаха» вийти з цього замкненого кола

в такий спосіб: він вважав, що змінити людину може лише зміна діяльності, а тому, на його думку, це відбувається шляхом революційної активізації. На наш погляд, варіант, запропонований К. Марксом, не вирішує питання. Задля того, щоби мати шанс його вирішити, необхідно переформулювати, виразивши його у цілком придатному для пізнавально-евристичного вирішення вигляді. Вважаємо, що співвідношення якостей людини та стану суспільства можна подати у такому дискурсі: людина і суспільство постають двома аспектами єдиної сутності – суспільно-історичного процесу. Тому їх не можна відірвати одне від одного, але варто конкретизувати їх співвідношення [20, с. 17–18; 248, с. 138–139].

Зокрема, необхідно з'ясувати, на що саме в людині та в якому напрямі впливає суспільство, що і як воно змінює в людині. Так само необхідно з'ясувати, які людські якості впливають на стан суспільного життя, чи варто сподіватись на їх певні зміни, і якщо так, то як саме такі зміни можуть відбуватись.

Очевидно, що визначення співвідношення якостей людини та стану суспільства передбачає певне розуміння поняття природи, і це поняття в даному випадку здатне виконати важливу пізнавальну роль. Можна сказати так: нам важливо вирішити, чи в змозі суспільство змінювати природу людини, а якщо може, то до якої міри і як саме [20; 122]. Або поставити інше виправдане питання: чи може природа людини визначати певні стани та структури суспільного життя, як та якою мірою? Звернемось до філософського змісту поняття природи.

Зі здійсненого в попередніх підрозділах історико-філософського аналізу зрозуміло, що поняття природи в європейській філософській традиції є гранично широким, а тому чітко визначити його проблематично. Наприклад, у словниковій статті М. Кисельова подається чотири основні значення терміна «природа»; в трьох з них природа постає зовнішньою стосовно суспільства та людини реальністю [230, с. 520–521].

Визначаючи окреслене поняття як дещо зовнішнє щодо людини і суспільства, дослідники не звертають уваги на три принципово важливі моменти.

По-перше, природа перебуває в основі будь-якої людської діяльності, в т. ч. культурно-історичної. Предмети культури, виробничої діяльності, побуту, результати людських творчих злетів – усе це реалізується лише на основі природно наданого матеріалу, природних закономірностей, властивостей, якостей, адже культурно-історичне – це змінене природне [103, с. 25–47; 167, с. 49–50].

По-друге, природа нікуди не зникає з предметів та результатів людської культуротворчої діяльності, вона продовжує діяти всередині предметів та явищ культури, а умовна межа між культурним (відповідно – суспільно-історичним) та власне природним пролягає не зовні таких предметів та явищ, а всередині них.

По-третє, сама людина є й лишається значною мірою природним явищем, точніше – зміненим, соціалізованим, окультуреним, проте вона є породженням природно-космічного процесу [103, с. 27–29; 191, с. 246–248]. Тож грань між природним та соціально-культивованим – це грань не лише між суспільним (соціальним) та природно-космічним, а й своєрідна межа всередині людського єства [167, с. 451–457].

Отже, природа не є чимось зовнішнім та чужим (чи відчуженим) щодо соціально-культурного процесу, вона пронизує цей процес, а тому її не можна розглядати як об'єкт боротьби у стратегії «тотальної війни із природою».

Визнання того факту, що природне в жодному разі не можна осмислювати як те, що межує із соціально-культурним зовні, змушує переглянути й саме поняття природи (природного). Якщо існує не лише зовнішній, а й внутрішній зв'язок, то слід шукати якісну відмінність у їх характеристиках, адже природне, як було сказано, перебуває не за межами

соціально-культурного. Тоді варто зазначити, що вони відрізняються характером своїх способів буття та проявів [167, с. 49–50].

Природне є самодостатнім, таким, що не передбачає для свого буття якоїсь якісно іншої підстави, у той час як будь-що соціально-культурне передбачає саме природне. Тому всі якісні шари або рівні природного не виводять природне за його межі, водночас як те соціальне, яке випадає з рівня соціально-культивованого та потрапляє в потік природного, втрачає свої якості і руйнується.

Другою відмінністю є те, що природні процеси відбуваються в прямому поєднанні причин та наслідків, що не передбачає наперед заданого наміру та досягнення результату. В соціально-культурних процесах, у самому їх змісті не існує прямої дії причин та наслідків; останні опосередковуються людським пізнанням, мисленням, наміром, метою. Якщо десь виростає дерево, ми можемо точно передбачати, що певне насіння опинилося в землі та проросло, що це насіння визріло на якомусь іншому дереві, що воно якоюсь фізичною дією було перенесене в дане місце та ін. Проте між кам'яним стільцем часів кроманьйонської людини та тронем англійської королеви прямої фізичної лінії зв'язку не існує: тут спостерігається опосередкований вплив наміру, бажання, мети, що заздалегідь передбачають певний перебіг подій та результат.

Отже, природне є самозаснованим, спонтанним, довільним, в той час як соціально-культурне є вторинним (похідним), регламентованим, доцільним (існуючим через намір).

Звідси можна зробити висновок про те, що природа і природне містяться у соціальних та духовних явищах у певних специфічних формах, якими є:

а) загальне імперативне тло для будь-яких проєктивних та конструктивних побудов людського інтелекту;

б) показчик реальних можливостей та спроможності людського розуму в його пізнавальних та перетворювальних прагненнях;

в) показчик внутрішніх можливостей та характеристик самої людини;
г) найперше та остаточне джерело енергії, інформації, речовини та архітектоніки будь-чого як для людини, так і для людської історії. Як пише М. Гайдеггер, «...природа, як психічна, так і фізична, завжди відповідає в експерименті лише на ті питання, які їй ставлять» [235, с. 28].

д) внутрішній чинник об'єктивації людського пізнання, достовірності знань та пізнавальних досягнень людини, що наділяється характеристиками онтологічної самодостатності (статичності) та певної «впертості».

Наведений перелік форм присутності природи в духовному світі людини може засвідчити певну недалекоглядність сучасного людства, яке все більше схиляється до автономного, «само узаконеного» самовизначення та самодетермінації в масштабах, яких історія ще ніколи не знала. Звичайно, творча орієнтованість важлива як для життя окремої людини, так і для життя суспільства, проте творчість навряд чи може претендувати на самозаконне ствердження будь-чого, незалежно від того, якими можуть бути наслідки такої життєвої орієнтації.

Саме вона свідчить про принципову неможливість для людини усунути присутність природного чинника не лише зі змісту діяльності, а й із духовних явищ. Усвідомлення цього повинно спонукати нас до пошуків більш виправданих щодо взаємодії суспільства і природи парадигм сучасного мислення – мислення як загального стану громадської думки та мислення наукового. Людське мислення повинно бути не лише екологічним, а й природно орієтованим, природно стурбованим. Природний вектор повинен бути нормальним і ціннісно пріоритетним у суспільстві.

З позицій сказаного важливо окреслити, як впливає розуміння поняття природи на сучасні суспільні процеси, особливо за умов становлення ліберально-демократичного суспільства.

Перш за все, поглиблене розуміння поняття природи має виконати функцію стримування.

Сьогодні природа визнається чинником, що стримує і навіть нейтралізує явища абсолютизації людської активності та людських перетворювальних можливостей.

Навряд чи викликає сумнів те, що людина не може нехтувати природою, природними законами та властивостями, проте в реаліях суспільного життя доволі часто пропагується стратегія наступу людини і людства на природу.

Знаменита теза Ф. Бекона «Ми можемо панувати над природою, лише підкорюючись її законам» часто подається лише в її першій половині. Необхідність співпраці з природою диктується сьогодні не лише загрозливим станом екологічної ситуації розвитку сучасного суспільства, а й тим, що сучасний культуротворчий процес вимагає нових підходів, нових вирішень, нових технологічних перспектив. Було б дуже бажаним віднайти в самій людській природі дещо поки не виявлене, не задіяне у свідомій життєдіяльності.

Сучасні експерименти в галузі авангардного мистецтва, так звані перформанси та постмодерністські мистецькі акції, що претендують на такі відкриття, викликають як зацікавлення, так і рішуче неприйняття. З іншого боку, вони поєднують глибинно-природне та соціально виявлене. Питання, чи існують якісь інші варіанти такого поєднання, передбачає нове розуміння природного в людині та нове до нього ставлення.

По-друге, нове ставлення до природи і природного дозволяє побачити в останніх нейтральну територію для взаємного визнання індивідуального та соціально-культурного. Попри те, що сьогодні можна вважати позицію європоцентризму майже подоланою, вона все ще має своїх прихильників. І сьогодні деякі люди вважають лише європейські культурні стандарти й надбання єдино виправданими, а європейців – взірцевими проявами людського роду. Однак природа – це те спільне, що нейтралізує будь-які оціночні підходи до окремих людей чи до певних культур [86, с. 60–61].

Можна стверджувати, що соціальне проявляє себе як дещо активно-агресивне, а природне – як нейтральне, а тому і більш прихильне до людського [246, с. 138–139]. Йдеться про те природне начало, яке дало змогу людині існувати в її різноманітних характеристиках.

По-третє, належне ставлення до природи безумовно необхідне для кращого осмислення природи соціуму та відмінності соціального від природного. З одного боку, осмислення сутності соціального вимагає порівняння останнього з тим, із чим воно співвідноситься за принципом «єдності протилежностей», а таким, безумовно, постає природа у зовнішніх та і внутрішніх для соціального проявах [192, с. 38].

Немає сумніву в тому, що й саме поняття природи, а також його різні інтерпретації стали результатом розгортання соціально-історичного процесу. Можна навіть стверджувати, що природа як така в своїх особливих проявах та характеристиках виявляється для людини переважно всередині культурного та соціально-історичного процесу, але це означає, що природа і соціум постають у єдності та взаємних відмінностях, контрастуючи одне із одним та одне одного доповнюючи. Виникає також необхідність врахування природного не як ірраціонального залишку в соціально перетвореному, а як тієї сили, тотальність якої перевершує всі зазіхання людини на панування в світі. Саме природа постає тлом та водночас мірилом оцінки людських реальних проявів, засад буття та дій, адже вона нікому не належить та ні до чого конкретного не пристосована.

Якщо сказане застосувати в антропологічному контексті, то можна стверджувати, що визнання природи нейтральною основою людських здійснень повинно привести до певної лібералізації стосунків між людьми, адже навряд чи людська відповідальність за себе та свої дії може бути безмежною та завжди імперативною. Скоріше навпаки: людське життя – це водночас співпраця та боріння з тим нашим початковим життєвим чинником, який ми й називаємо природою чи природним. Якщо я визнаю те, що в іншій людині далеко не все може бути інтерпретоване як її наміри, але дещо діє в

ній спонтанно, як природне начало та єство, те ж саме я можу сказати й про себе, а взаємне наше визнання «природного права на наявність в нас природного начала» може стати доброю основою для порозуміння і толерантності в наших взаєминах [261, р. 88].

Окрім того, увага до наявного в нас природного начала породжує розуміння останнього як джерела для виправданих новацій у сфері людської творчості, адже людські творчі самовиявлення та самоствердження передбачають, що в сферу свідомих людських дій та намірів усе більше залучається дещо із людського, що до пори – до часу лишалося в тіні, було або тлом, або віддаленим горизонтом людських здійснень [205, с. 24–31].

У такому аспекті можна розглядати, наприклад, увагу молодіжної та авангардної культури до так званої «нової чуттєвості», до еротики, до перформансів та ін.

Для осягнення відмінностей між соціальним та природним необхідно визначити, де саме і як вони межують. Така межа постає історично змінною; можна стверджувати, що кожна історична епоха виробляє свої особливі стереотипи та архетипи взаємного корелювання природного та соціального [94, с. 60–62]; однак важливо знаходити та зберігати виправданий баланс. Наприклад, обробляючи кристал, ювелір намагається зробити такі грані, які би підсилили світлоносні якості кристалу, відтінили його колір та глибину, хоча можна було би зробити це і дещо інакше. Чи можливий такий варіант взаємодії природного та соціального, за якого в сфері соціалізації та соціального виховання відбувалося би свого роду «ювелірне огранення» людських природних здібностей та задатків? Хто і як міг би спрямовувати процес соціального виховання задля того, щоби міг здійснитися саме такий варіант названої взаємодії?

Позитивні можливості такого варіантра розвитку виховного процесу можуть досягатися за максимального врахування вимог та орієнтирів синергетичного підходу, особливо для тих його напрямів, які стосуються педагогіки [110, с. 29–39].

На наш погляд, саме у коректності предметних визначень, використанні різноманітних, але адекватних методологічних засобів дослідження та виявлення шляхів вирішення проблем у сфері природно-соціальної взаємодії і виявляється конструктивна роль аналізу поняття природи в сучасному філософському та філософсько-соціологічному дискурсі.

З викладеного вище можна зробити такі висновки:

Отже, філософсько-методологічний зміст поняття природи в наш час вимагає при його використанні врахувати кілька принципових моментів. Перш за все, необхідно пам'ятати, що природа та природне перебувають не лише за межею соціального та людського, а й всередині них. По-друге, залишаючись базовою основою для соціально-культурних явищ, природа та природне начало, на відміну від соціально-культурного, володіють характеристиками спонтанності проявів, стихійності, процесуальності у прямому поєднанні причин та наслідків без попереднього спланованого наміру. По-третє, у відношенні до соціальних, культурних та людських життєвих регулятивів природне начало постає нейтральним, таким, що не підлягає однозначним моральним оцінкам, а тому воно може слугувати підставою для прищеплення більшої толерантності у людських стосунках через усвідомлення того, що не все в поведінці людини можна звести до свідомих намірів.

3.3 Евристичні функції поняття природи у визначенні змісту і завдань соціального виховання

Поняття соціального виховання навряд чи можна віднести до активно вживаних у вітчизняних соціально-філософських та педагогічних дослідженнях, відтак необхідно уважно з'ясувати його зміст. У найпершому

значенні йдеться про таке виховання, яке повинно прищеплювати навички соціальної поведінки [146; 127].

Однак у такому разі доречніше використовувати такі терміни, як «соціально спрямоване виховання» та «виховання соціальності». За своїми ознаками поняття соціального виховання також може вказувати на те, які риси особистості виховує суспільство або соціум; таке значення навряд чи можна вилучити зі змісту поняття [54, с. 132–136].

Воно обґрунтовується тим, що, попри наше суб'єктивне ставлення або міру нашого усвідомлення, соціум справді виховує, причому за потужністю виховного впливу посідає у формуванні особистості досить вагоме, якщо не вирішальне місце. Тому насамперед можемо сказати, що *соціальне виховання – це той виховний вплив, який чинить суспільство (або соціум) на окрему людину або групи людей*. З іншого боку, визнавши цей факт, ми повинні прийняти і те, що не лише характер виховного впливу, але й його зміст та спрямованість також є соціальними [82, с. 245]. Тобто соціальне виховання як прояв та результат виховного впливу суспільства на людину буде формувати перш за все соціальні якості, соціальні уподобання, прагнення, поведінку.

Окрім того, зміст поняття соціального виховання охоплює виховання з метою прищеплення людській індивідуальності соціальних якостей отримання вмінь, виконання соціальних функцій та ролей [139, с. 9]. Саме у такому значенні соціальне виховання вважається предметом соціальної педагогіки [54, с. 10].

Соціальна педагогіка – провідний вид діяльності соціальних працівників. Ми будемо розглядати соціальне виховання у ширшому розумінні – як виховні впливи соціуму в контексті завдань соціальної педагогіки, оскільки виховні впливи соціуму та соціальних угруповань за сутністю мають соціально-виховний характер.

У такому разі виникає питання про те, яким чином співвідносяться соціальне виховання та такі відомі соціологам явища, як соціалізація,

соціальна адаптація, соціальна лабілізація, соціальне навчання, соціальне освоєння [27; 209, с. 479–480].

Оскільки всі ці процеси загально визнані в соціальних науках, який сенс у введенні в обіг поняття соціального виховання? Дати виправдані та обґрунтовані відповіді на ці питання і є метою цього підрозділу.

Застосуємо метод *категоріального аналізу* вказаного поняття. Відзначимо, що поняття соціального виховання або взагалі не використовується у соціальній філософії, або вживається у значенні прищеплення соціальних навичок людині, тобто фактично постає тотожним поняттю соціалізації [148, с. 5–10].

Проаналізувавши поширені в соціології та соціальній філософії визначення соціалізації [27, с. 221–222; 209, с. 479–480; 230, с. 598], слід підкреслити, що здебільшого зміст охоплює: а) певний необхідний етап у віковому становленні особистості, який треба пройти заради набуття статусу повноцінного члена суспільства; б) процес набування навичок соціальної поведінки; в) процес засвоєння існуючих у суспільстві норм та стандартів життя і поведінки; г) загальний результат включення людини у суспільні стосунки.

Не викликає сумніву важливості соціалізації для людини: адже людина від народження не наділена ані соціальними, ані ментальними, ані іншими суттєвими людськими якостями; вона набуває їх у процесі соціалізації [19, с. 28].

Соціалізація може відбуватися стихійно або доцільно, організовано. Ступінь доцільного впливу на людину в процесі соціалізації – це величина змінна, як правило, вона не охоплює всієї складності даного процесу. Більше того, досить часто непередбачені стихійні та випадкові впливи можуть мати більшу вагу для людини, ніж продумані та сплановані дії тих людей, що опікуються процесом соціалізації [139, с. 162–172].

Розглянемо докладніше співвідношення понять «соціальне виховання», «соціалізація», «соціальна педагогіка», «соціальна адаптація», «соціальне

навчання». Як уже було відзначено, соціалізація – це поняття, що фіксує факт відсутності біологічних та генетичних механізмів, які автоматично генерують соціальні якості людини, а тому передбачає існування складного механізму набуття таких якостей, входження людини у соціальний порядок життєдіяльності, засвоєння людиною «соціальних норм та ролей, що прийняті у даному суспільстві» [208, с. 910].

Дослідники даного явища наголошують на тому, що в соціалізації провідну роль відіграють процеси адаптації та активного впливу людини на умови і обставини власного життя, тобто процеси пристосування та активної дії, що взаємно перехрещуються [148, с. 5–7].

Звідси зрозуміло, що поняття соціальної адаптації позначає момент пристосування людини до вимог суспільства, його норм, порядків та ін., а активна сторона соціалізації окреслюється як соціальна інтеріоризація, соціальне освоєння [208, с. 915].

Останніми роками набуває поширення термін «інкультурація», введений в культурну антропологію М. Дж. Херсковицем у праці «Людина та її справи» (1948 р.). Потреба в цьому терміні мотивувалася тим, що явище соціалізації, фокусуючись на процесах засвоєння соціальних норм, ролей та стандартів, недостатньою мірою враховувало когнітивну складову. Мета введення терміна «інкультурація» полягала в тому, щоби зосередити увагу дослідників на засвоєнні людиною цінностей, способу мислення та традицій, характерних для певної культури [208, с. 910–911].

На наш погляд, термін «соціальне виховання» постає інтегральним стосовно вказаних вище понять, тобто воно передбачає поєднання соціалізації, інкультурації та соціальної педагогіки: відбувається комплексна взаємодія (соціальна активність та адаптація, духовні і когнітивні процеси, дії вихователя та соціального і культурного середовища, взаємне доповнення свідомих та несвідомих чинників). Наголосимо ще раз: ми вважаємо, що соціалізація, соціальна адаптація, інкультурація та інтеріоризація соціальних норм і ролей не можуть розглядатись ізольовано від дій різних виховних

інстанцій та прямого впливу на людину соціуму у вигляді мікросоціуму, макросоціуму, колективів та різноманітних соціальних угруповань, а також подій та явищ соціального життя. Саме цей аспект впливу на особистість соціального середовища та соціальних чинників найбільше цікавить нас тоді, коли йдеться про особливі молодіжні колективи (зокрема курсантські, військові та спортивні).

Варто погодитися з дослідниками в тому, що поняття соціального виховання треба осмислювати крізь призму суб'єктно-об'єктних та суб'єктно-суб'єктних відносин [139, с. 15–17]. Якщо ми ведемо розмову про вплив на людину з боку суспільства, соціуму, неминуче виникає питання, *хто є суб'єктом соціального виховання, а хто – об'єктом, хто контролює та регулює даний процес*. Тільки через розкриття змісту цих понять соціальне виховання може набути більш чітких окреслень. Отже, перш за все, зазначимо, що поза нашими бажаннями та знаннями суспільство з необхідністю на нас впливає і певним чином нас виховує [139, с. 43–46]. Врешті-решт, лише через досвід суспільного співжиття в нас складаються уявлення про те, якими саме ми будемо вважати людей (як і людину взагалі за її природою): добрими, злими, кон'юнктурними, підступними, співчутливими чи ще якимись іншими. Тенденції в суспільних змінах також навіюють думки щодо перспектив людства: чи воно йде до кращого, чи, навпаки, занепадає і крокує до загибелі. Чи оцінюється належною мірою цей вплив суспільства на людину в реальній практиці суспільного управління та в суспільно-гуманітарних науках? – Скоріше, так, ніж навпаки [10, с. 49; 39, с. 21–22, 240–253].

Ще з часів Платона та Аристотеля в європейській громадській думці запанувала ідея щодо соціальної природи людини. В цьому аспекті особливо репрезентативними були судження представників європейського Просвітництва, які досить категорично наполягали на тому, що поза суспільством людини як такої просто немає, оскільки свої людські якості вона набуває тільки в суспільних взаємозв'язках. Саме Просвітники одними з

найперших поставили питання про те, що суспільство повинно бути організоване таким чином, щоби воно не просто впливало на людину, а позитивно виховувало її. На підставі своїх переконань вони апелювали до монархів, впливових осіб або до окремих індивідів, сподіваючись на їх розумність та зацікавленість у покращенні стану суспільного життя. Просвітники вважали суб'єктами соціального виховання, з одного боку, коронованих осіб, а з іншого – окремих індивідів. Тобто, на їхню думку, соціальне виховання поставало двостороннім процесом. Така позиція, в цілому виправдана методологічно та практично, мала, на наш погляд, не зовсім виправдане обґрунтування. Фактично це був вимушений крок, зумовлений тим, що «сильні люди цього світу» не дуже охоче відгукувались на заклики просвітників, а інколи й взагалі вважали їх людьми, небезпечними для суспільства. Із сучасного погляду окрема людина може розглядатись суб'єктом соціального виховання за визнання активної природи людини як такої [149, с. 491–492; 96, с. 60].

Щодо самого поняття «природа людини», термінологічно воно може виглядати невиправданим, оскільки людина, за загальним визнанням, виходить за межі природи. Проте в даному випадку термін «природа» вживається в дещо іншому значенні – як первинна, початкова якість того, про що йдеться. Тобто природу людини слід розуміти як основоположну суттєву якість людини, яка може і навіть повинна проявлятися у різних формах та різними способами. Всіх, хто опрацьовує антропологічні теми, відомо, що навколо даного поняття велась і продовжує вестися дискусія. Філософи натуралістичного спрямування (а до них у даному питанні приєднувались і марксистки) вважали, що змістом поняття «природа людини» є не що інше, як «природне в людині» [153, с. 98–99].

Тому йшлося про властивості людського ества, даровані людині від початку, самою її конституцією, про анатомію, нейрофізіологію, про співвідношення в людині біологічного та соціального. Такий підхід характерний не тільки для минулого – він пропагується і зараз. Зовсім

заперечувати та відкидати цей підхід було би безглуздом: спитайте лікаря, біохіміка, нейрофізіолога, і вони наведуть чимало прикладів того, як суто природні чинники впливали не лише на окремих людей, а й на долю окремих етносів і культур (див., наприклад праці представників еволюційної епістемології). Певними хімічними сполуками можна настільки помітно вплинути на людину, що в неї зміниться загальний життєвий настрій. Проте навряд чи можна заперечувати й те, що саме природне начало ще не утворює людину.

Відомі випадки із випадінням немовлят із людського, соціально-культурного середовища засвідчують, що природним засадам людини, без яких вона неможлива, необхідно надати певного спрямування, а це відбувається лише у соціальному оточенні. Крім того, духовне начало людини також настільки суттєво відрізняється від матеріально-природного, що до певної міри можна стверджувати про їх протилежність [206, с. 53–56].

Дані різних напрямів науки дозволяють говорити про те, що раніше недооцінювалось значення природного чинника в життєдіяльності людини [96, с. 140–141]. Але тим різкіше слід наголосити на тому, що певними своїми якостями людина протистоїть тим характеристикам, які ми називаємо природою чи природним.

Із духовним началом пов'язується не лише здатність людини бути самовладною, вільною, самокерованою, а й людські: активність, динамізм, занепокоєність [232, с. 352–353]. Внаслідок цього набуло поширення розуміння людини як такої істоти, яка, будучи самою собою, водночас не дорівнює собі, бо змінюється внаслідок наявності невичерпних та прихованих сутнісних резервів. Якщо людина весь час змінюється, тікає від того, ким вона була ще за мить до цього, то чи можна говорити про єдину та собі тотожну людську природу? Напевне, все ж можна, адже ми відрізняємо людину від усього іншого за певними характеристиками та суттєвими проявами. Змінюючись, людина не перестає бути людиною, не перетворюється на щось інше, нелюдське. Навіть коли ми, обурюючись

чиймось учинком, кажемо, що ця людина чинить не по-людськи, ми підсвідомо розуміємо, що в цьому також виявляється саме людське.

На наш погляд, є підстави стверджувати, що в процесі історії прояви людської природи дещо змінюються, що розвиваються такі її риси та характеристики, які раніше не спостерігались або проявлялись невиразно. Зокрема, ознаками людської природи слід вважати динамізм, трансцендування, самозаперечення, екстатичність та ін. В цьому сенсі можна стверджувати, що до складових людської природи належить соціальність та – щодо окремої людини – соціалізація. Без соціалізації людська природа постає не просто неповною, а нереалізованою. В такому разі межа між соціальним та природним (у натуралістичному сенсі) знаходиться всередині людської природи. Саме внаслідок наявності в людській природі окреслених вище характеристик ця межа породжує напругу, оскільки соціальне накладає свої вимоги на природне, обмежує та нормує його, а природне доволі часто не виконує таких вимог, переходить соціальні межі, порушує, заперечує та навіть руйнує їх. Соціальне не є середньою арифметичною величиною численних та суперечливих прагнень мас людей, а певною всезагальною межею людськості як такої в певні культурно-історичні епохи та за певних культурно-історичних умов. Іншими словами, соціальне задає невидимі, проте цілком реальні та діяльні імперативи людським діям, поведінці, організації життєдіяльності [138, с. 85–88].

Це проекція спонтанних прагнень людини на невидиму, проте необхідну межу, за якою людськість стає проблематичною, або й неможливою. Тому соціальне виховання повинно бути спрямоване на те, щоб не лише ознайомити людину, що включається в суспільні стосунки, із соціальними нормами, не лише переконати в їх доконечній необхідності, а й прищепити мужність та мудрість самообмеження.

Ми живемо в такий час, коли будь-яке обмеження сприймається майже як наруга над людиною. Проте ніхто не заперечуватиме проти таких, наприклад, обмежень, як заборона на стрибок з вікна багатоповерхівки,

тримання руки у вогні, проти певних обмежень в їжі та ін. Ці обмеження є очевидними, оскільки їх недотримання загрожує життю людини. Не такими очевидними постають соціальні норми, що вимагають поваги до старших, обмежень у вживанні спиртних напоїв, наркотиків, у прагненні незаконно та незаслужено зайняти певні посади, отримати великі прибутки та ін. Проте наслідки нехтування такими нормами і вимогами діють так само невідворотно, як і наслідки нехтування законами фізики [116, с. 6–9].

Суспільство, в якому вважається нормальним хабарництво, порушення елементарних юридичних норм, традиційних норм людської моралі, постає хворим і до певної міри приреченим не на культуротворення, а на метушню, пов'язану з боротьбою за виживання. Суспільство, яке не ставить перед собою завдання самообмеження та впорядкування своїх довільних проявів, буде нагадувати джунглі, де сильніші знищують слабших. Тому соціальне виховання є не лише бажаним, а й необхідним компонентом суспільного життя. Як уже йшлося, соціальне виховання здійснюється в стихії суспільного життя. Це основні аспекти, але варато вдатися до порівняння, яке колись наводив Г. Гегель з приводу корисності логіки. Він писав, що певні норми та вимоги логіки ми схоплюємо інтуїтивно і так само інтуїтивно їх виконуємо. Це відбувається ніби незалежно від нас, приблизно так, як відбуваються в нашому організмі процеси травлення. Але, казав Г. Гегель, коли ми не знаємо, як саме відбуваються процеси травлення, то весь час наражаємося на небезпеку захворювання.

Якщо ж ми їх вивчимо і будемо свідомо враховувати, наші стосунки із травленням будуть більш оптимальні. Ці ж міркування стосуються й осмислення процесів соціального виховання: хоча виховання відбувається саме собою, тобто стихійно, членам суспільства варто знати його механізми, форми, чинники й т. ін. Тоді можна сподіватися, що соціальне виховання дасть саме ті результати, яких очікує суспільство. На нашу думку, потреба в соціальному вихованні суспільством певною мірою усвідомлюється, і воно в якихось формах запроваджується.

Людину виховує все те помітне, що відбувається в суспільстві і що подає певні зразки людських соціальних дій. Поза сумнівом, членів суспільства виховують політичні та загальнонаціональні заходи і події, наприклад, деякі сучасні дослідники відзначають «педагогічну активність соціальних структур влади» [55, с. 10].

Усі ми були свідками виховного впливу «Майдану» як на окремих людей, так і на суспільство в цілому. Так само виховне значення має діяльність демократичних політиків, яка скоріше свідчить про їх прагнення скористатися владою, ніж застосувати її для вирішення суспільних проблем. Тобто зразки соціальних дій можуть бути й негативними, тоді завдання полягає в наданні людині можливості обрати позитивний приклад як зразок для подальшого розвитку.

Соціально-виховне значення мають різноманітні форми організації суспільного життя, такі, наприклад, як облаштування місць відпочинку, майданчиків, зупинок міського транспорту тощо [267, р. 56]. Однак найбільше значення для соціального виховання мають так звані «виховні колективи». До них належать сім'я, дошкільні та шкільні навчальні заклади, спортивні колективи, команди та інтернати, колективи і підколективи вищих навчальних закладів, спеціальні колективи чи групи, наприклад, у виправних закладах. Нарешті, такими колективами є і військові колективи, зокрема – колективи військових навчальних закладів. Усі перелічені угруповання, на нашу думку, стосовно окремого індивіда можна вважати суб'єктами соціального виховання (хоча вони можуть виконувати і якісь інші функції) [246, с. 89]. Розглядаючи певні колективи з позиції їх участі у соціальному вихованні, варто враховувати, що переважно йдеться про колективи молодіжні, тобто такі, в яких відбувається соціалізація, соціальна адаптація та певне соціальне навчання.

На нашу думку, якщо вважати, все вказане складовими соціального виховання, то наявна певна недооцінка сутності й значення останнього. Процеси соціалізації досить часто відбуваються стихійно [221, с. 296–298].

Соціальна адаптація підкреслює не стільки розвиток у людині соціальних якостей та здобуття певних знань про них, скільки реакцію на соціалізацію з боку того, хто соціалізується [261, р. 82]. Соціальне навчання передбачає педагога – наставника, який навчає конкретних дій або поведінки. Соціальне ж виховання у контексті нашого дослідження, тобто як виховання в особливих молодіжних колективах, передбачає: а) виховання колективом, який може і повинен бути певним чином організований для здійснення виховного впливу, проте виховує саме колектив, а не його керівники чи наставники. Звичайно, вони також виконують певні функції в колективі та у виховних діях, але основний процес здійснює саме колектив; б) комплексний виховний вплив, тобто вплив навчанням, настановами, залученням у колективні дії або заходи; в) врахування і використання індивідуальних особливостей та здібностей кожного члена колективу; г) майже повний збіг суб'єкта та об'єкта виховання, оскільки і там, і там діє колектив, проте основне спрямування соціального виховання – конкретна людина з її власними якостями, перевагами та недоліками.

Таке окреслення особливостей соціального виховання у молодіжних колективах певного типу може бути додатково підкріплене положеннями сучасної синергетики або синергетичної методології. О. М. Князева так характеризує можливості творчого розвитку на основі синергетичного бачення дійсності: «Навіть найбільш напружена творчість не може реалізуватися, якщо немає того середовища, що сприяє або, принаймні, не перешкоджає цій творчості. Але абсолютно податливих і пластичних середовищ не існує. Навіть природні середовища не є абсолютно гнучкими, чутливими до будь-яких впливів на них. Навіть природні середовища мають внутрішні тенденції, власні «прагнення» і «переваги» стосовно деяких станів» [98, с. 359].

Результати соціального виховання повинні мати комплексний характер. Ідеться не лише про засвоєння людиною певних соціальних норм, обмежень, правил та настанов, розуміння їх важливості, виправданості та необхідності

для оптимізації суспільного життя, а також про формування певних соціальних почуттів, таких, наприклад, як почуття надійності колективної підтримки, духу командної єдності, почуття задоволення від утвердження в колективі на певному місці та в певній ролі, відчуття можливості розкрити свої таланти та задатки, бути потрібним людям та ін. [39, с. 249–262]. Соціальне виховання повинно бути спрямоване на формування вольових якостей людини, утвердження її позиції, концентрування сили і натхнення на тривалу боротьбу задля досягнення життєвої мети. Колективне соціальне виховання базується на колективному несвідомому, що відображає традиції та архетипи, стани суспільства, його історію та духовну атмосферу, тобто так чи інакше фокусує всі аспекти реальних проявів людського індивіда [47, с. 20–23, 35–40].

На нашу думку, в такий спосіб осмислене явище соціального виховання повинно скерувати діяльність певного людського колективу з метою позитивного виконання ним своїх соціально-виховних функцій. З іншого боку, поняття соціального виховання методологічно і за змістом на понятті природи взагалі та природи людини зокрема [88, с. 76–77, 90–92]. У процесах соціалізації та соціального навчання іноді мимоволі відбувається певна уніфікація різних індивідів з метою привчити їх діяти в соціальному оточенні за певними схемами або зразками. Це прагнення не може викликати серйозних заперечень, якщо йдеться про позитивні зразки. Однак за таких умов не приділяється належної уваги саме природним задаткам окремих людей, їх природним відмінностям. Варто з цього приводу згадати мудрі настанови Г. Сковороди у творі «Вдячний Еродій». Він писав: «Виховання ж впливає з природи, яка вливає в серце насіння доброї волі, щоб ми мало-помалу, виростаючи без перепон, самовільно й з охотою робили все те, що святе й належне перед Богом і людьми» [204, с. 436].

Прагнення стандартизувати людську поведінку в стандартних ситуаціях соціальної життєдіяльності можна зрозуміти, проте не можна виправдати. В результаті реалізації такого прагнення досить часто в так

званих екстремальних ситуаціях спрацьовує те, що називають людським фактором: індивідуальні властивості людини виходять на перший план і приносять або позитивні, або й негативні, а часто – несподівані наслідки [205, с. 18–23]. Бажання стандартизувати людей в процесі соціалізації, навчання та виховання особливо яскраво спостерігається в школі, в різного типу навчальних закладах. Учителю, звичайно, легше впоратися з учнями, якщо вони поведуть себе типово, але учень у більшості випадків починає відчувати відторгнення від таких форм спільності, в яких його намагаються підлаштувати під типові схеми. Людина не може зовсім відійти від початкових, природних схильностей. Як зазначав Г. Сковорода, «благородство не з роками до нас чіпляється, а зерно його народжується з нами» [204, с. 434].

Мистецтво виховання, а воно не може бути несоціальним, повинно розкривати природні схильності. На перший погляд, зазначена теза виглядає дещо фантастично. Скажімо, чи може військовий загін рухатись так, що кожний солдат в ньому здійснює свій унікальний рух, або чи може вчитель нормально проводити урок, якщо кожний учень у цей час буде займатися тим, що йому подобається? Проте, як уже зазначалося вище, завдання соціального виховання полягає не в тому, щоби зруйнувати певні необхідні аспекти соціальності і знехтувати соціальними нормами, а в тому, щоб створити в колективах атмосферу поваги до унікальності кожної людини і водночас переконати її свідомо прийняти стандартні норми. Це означає, що в організації колективного життя повинні застосовуватися ті форми, що спрямовані на виявлення, розвиток та підтримку унікальності та індивідуальності кожної людини, на осмислення того, чим і як ця унікальність може сприяти колективному співжиттю та співдіяльності. Стосовно військових колективів такий підхід передбачає сміливе введення нових форм та засобів культурно-просвітницької роботи.

Аналізуючи поняття соціального виховання, слід також брати до уваги такі нові наукові напрями, як екологічна антропологія (дослідження впливів

природного середовища на людські спільноти, в тому числі – на певні психологічні риси людських спільнот та їх членів) та етноантропологія. В межах останньої найбільш цікавими в контексті нашої теми постають дослідження, що незаперечно засвідчують впливи певних соціально культивованих форм, стандартів та ритуалів на людину навіть на рівні її нейрофізіологічних процесів [244, с. 55]. Оскільки військові та курсантські колективи характеризуються доволі помітною ритуалізацією життя, високим рівнем його регламентації, то результати вказних видів дослідження також необхідно враховувати в процесі вивчення взаємодії природної та соціальної складових діяльності людини в особливих молодіжних колективах.

Зокрема, американські антропологи Е. Бургіньон та Б. Лекс довели, що різні ритуальні дії та церемонії, що проводяться з відбиванням ритму, урочистими закличками та промовами, іншими цілеспрямованими засобами впливу, вводять людей у певний психологічний стан, діють на людину на рівні фізіології: «Як виявилось, релігійні ритуали впливають на біологічні ритми людини, її внутрішні біохімічні та фізіологічні стани» [208, с. 215].

І хоча тут йдеться про релігійні ритуали, відомо, що військові ритуали діють на людину подібним чином [54].

З викладеного вище можна зробити такі висновки:

На наш погляд, поняття соціального виховання слід трактувати не лише в аспекті прищеплення людині соціальних норм та навичок, а значно ширше – як вплив на людину зі сторони не лише вихователів, а й суспільства. Тому варто спеціально розглядати й приймати до уваги ті сторони та аспекти життя суспільства, які мають першорядне виховне значення.

В такому трактуванні поняття «соціальне виховання» постає інтегральним, тобто воно передбачає поєднання соціалізації, інкультурації та соціальної педагогіки, оскільки у ньому мають перебувати у взаємодії соціальна активність та адаптація, духовні і когнітивні процеси, дії вихователя та соціального і культурного середовища, взаємне доповнення свідомих та несвідомих чинників.

Соціальне виховання як виховання в особливих молодіжних колективах, передбачає: а) виховання колективом; б) комплексний виховний вплив, тобто вплив навчанням, настановами, залученням у колективні дії або заходи; в) не стандартизацію тих, хто підлягає соціальному вихованню, а, навпаки, врахування і використання індивідуальних особливостей та здібностей кожного члена колективу; г) майже повне співпадіння суб'єкта та об'єкта виховання.

В аналізі важливих чинників виховного впливу молодіжних колективів на їх окремих членів важливо враховувати дані новітніх наук та досліджень, пов'язаних із вивченням природних та соціальних факторів впливів оточення на людину.

3.4 Методологічні принципи і форми використання понятійного змісту природи у соціальному вихованні в особливих молодіжних колективах

Життєдіяльність молодіжних колективів – військових, курсантських та спортивних, як відомо мають свої особливості: ці колективи за своєю специфікою достатньо замкнені, тут молоді люди досить тривалий час перебувають разом, здійснюючи певні функціональні обов'язки, та задовольняючи побутові й культурні потреби. Дослідники вирізняють такі найперші особливості подібного роду колективів (включаючи скаутські угруповання): «... (1) чітку регламентованість поведінки; (2) насиченість життя ритуалами; (3) особливу ритмічність життєдіяльності, що підтримується вишиковуваннями та щоденним підведенням підсумків; (4) широке застосування заохочень та покарань» [54, с. 133]. Такі колективи перебувають під пильним організаційним та виховним контролем, проте це не означає, що контроль може бути неперервним і завжди позитивним. Одна

із суттєвих проблем організації життєдіяльності таких колективів полягає в тому, що, окрім такого контролю, в них спостерігаються субкультурні та нестатутні стосунки, що за своїм змістом та спрямуванням доволі часто являють собою спробу компенсувати ті прояви людської психології та людської індивідуальності, які не входять у регламент організаційних та виховних впливів. Кінцева мета організації та діяльності таких колективів передбачає, що за умов відсутності контролю з боку керівників та вихователів колектив діятиме як виховна структура позитивного спрямування. Пошлемося на цікаві та схожі міркування в межах синергетичного підходу: «Виходячи з синергетичного знання можна зробити деякі висновки щодо підходів до управління розвитком... складних нелінійних систем. Основна проблема, здається, полягає в тому, як управляти, не управляючи, тобто як здійснити не управління ззовні, а забезпечити такий розвиток, що самокерується» [98, с. 365].

А. А. Ворожбітова розглядає педагогічну синергетику як синтез багатофакторних взаємодій у зустрічних процесах виховання та самовиховання, освіти та самоосвіти, навчання та самонавчання, що акумулюються у досвіді вихованців. В. І. Андреев пропонує назвати педагогічною синергетикою «ділянку педагогічного знання, що засновується на законах і закономірностях самоорганізації і саморозвитку педагогічних, тобто навчально-виховних систем» [6, с. 22]. Отже, принципову можливість формулювати завдання, що стоять перед керівниками молодіжних колективів і мають сприяти перетворенню управління та виховання на самоуправління і самовиховання, можна обґрунтувати міркуваннями, сформованими в межах синергетичного підходу. Цілком очевидно, що при цьому потрібно враховувати психологічні чинники, індивідуальні особливості членів колективу, їхні природні схильності і задатки. Детальніше питання механізмів соціального виховання розглядається в роботі В. С. Агеева «Межгрупповое взаимодействие: социально-психологические проблемы» [2, с. 211–221].

Окреслені у попередніх розділах акценти в розумінні поняття природи, а також виявлення їх зв'язку із соціальним вихованням дозволяють виділити й проаналізувати ті методологічні принципи, за допомогою яких можна теоретично та практично організувати оптимальну виховну діяльність в особливого роду молодіжних колективах, а також регулювати таку діяльність, вносити в неї корективи, аналізувати її хід та досягнуті на окремих її етапах результати. При цьому слід враховувати принципи, добре опрацьовані та результативні форми і методи культурно-просвітницької та виховної роботи, наприклад, у Збройних Силах України [47, с. 82–93; 255, с. 65–70]. Оскільки останні не лише системно опрацьовані, а й теоретично аргументовані (в тому числі й у формі дисертаційних досліджень), ми не будемо їх докладно розглядати, а лише зауважимо, яким чином пропоновані нами підходи можуть узгоджуватись із принципами і методами культурно-просвітницької та виховної роботи у військових (або інших особливих) колективах.

На наш погляд, методологічне значення терміна «природа» дозволяє не змінювати його змісту, а лише доповнювати його у певному спрямуванні та конкретних формах здійснення. Наведемо приклад. Одним із принципів культурно-просвітницької роботи є *принцип індивідуального підходу* [47, с. 82–103].

Значення цього принципу важко переоцінити, адже кожний член військового колективу має свої особливості (певні сторінки біографії, історію залучення до культурних традицій, певний рівень освіченості та ерудиції, особливі здібності та зацікавлення). Все це необхідно брати до уваги вихователю, розуміючи, що реальне виявлення даних рис людини може мати для поведінки молодшої людини наслідки як зі знаком «плюс», та і зі знаком «мінус». Якщо вихователь враховує і використовує ці індивідуальні особливості, він може виправдано сподіватись на позитивні результати в діях вихованця; якщо ні – логічно очікувати негативних наслідків. Проте сама технологія застосування індивідуального підходу ґрунтується на розумінні

філософського змісту поняття природи. Зазначимо, що у дослідженні Е. А. Афоніна, присвяченому аналізу психологічних та психофізіологічних характеристик військовослужбовців, поняття природних чинників та задатків людини взагалі не згадуються.

Хоча в процесі аналізу конкретних проблем, таких, наприклад, як девіантна поведінка, нестатутні стосунки тощо, думка неодмінно наштовхується на проблеми співвідношення соціального та природного начал людини. Слід розуміти, що за всієї уважності до підлеглого, знання про нього залишається неповним та до певної міри неадекватним: як позитивне використання його задатків, так і негативні їх прояви мають певні межі або притаманну їм природну міру. Також у застосуванні цього принципу спрацьовують й інші засадничі для філософського розуміння поняття природи положення, зокрема наявність і продовження дії природних чинників у соціальних явищах та артефактах.

Здобуті завдяки філософському аналізу поняття природи положення слід розглядати й розуміти як доповнення до традиційних принципів, форм і методів культурно-просвітницької та виховної роботи у молодіжних колективах, у тому числі – військових чи курсантських [54, с. 132–136].

Такі філософські положення дають змогу аргументовано корегувати способи і механізми застосування певних принципів і форм соціального виховання. Філософський аналіз поняття природи з точки зору вирішення завдань соціального виховання у специфічних молодіжних колективах збагачує зміст і методики виховної діяльності.

Розглянемо, що саме ми можемо відносити до проявів природного начала в людському індивіді та в структурі особистості. Зазначимо, що виокремлення елементів, охоплюваних поняттям природного начала людини, здійснювалось нами не лише на основі антропологічних досліджень [70; 72], але і на основі праць, що представляють новітні напрями наук про людину [208].

Найбільш значущими постають *фізичні* (або фізико-анатомічні) дані (їх часто називають тілесними), такі як стать (гендерні характеристики), зріст, статура, риси обличчя, витривалість та фізична міцність. Деякі з цих характеристик можна змінювати, а деякі – лише прийняти та враховувати у здійсненні свідомих дій.

Далі слід відзначити ті психологічні характеристики людини, до яких перш за все належать психо-соматичні: координація рухів, реакція, темперамент, пам'ять, увага, уява, психодинаміка, вразливість та ін. [232, с. 197–205].

У цій групі природних характеристик людини дещо піддається впливам та змінам, а дещо – ні [258, р. 55]. Наприклад, можна тренувати пам'ять, розвивати уяву, покращувати координацію рухів, проте не можна змінити темперамент, збільшити або зменшити вразливість.

Під дією природних чинників перебуває той шар психіки, який називають несвідомим. Дослідження психоаналітиків та представників інших галузей науки показали, що несвідоме не є відрізнаним від свідомого, що значною мірою воно постає як недо-свідоме або перед-свідоме [70, с. 25–36].

Його роль у людській поведінці є доволі помітною; принаймні, у несвідомому інколи вбачають, з одного боку, архетипи колективного несвідомого, а з іншого – джерела творчих поривань.

Нарешті, природне начало людини проявляє себе в тому, що перебуває на межі психіки і свідомості або входить до змісту свідомого в людському індивіді. Йдеться про риси характеру, здатність до абстрактного, образного або операціонального мислення (залежить від домінантної півкулі головного мозку, особливості будови якого нам наперед задані), глибину мислення, реакції на вербальні повідомлення, впертість, вольові якості та ін. Маємо відзначити також і те, що природне начало людини виявляє себе і у впливах на інтелектуальні людські здібності: численні дослідження останніх років засвідчили, що «гени формують компоненти інтелекту і здібностей у більшому ступені, ніж припускалось раніше» [207, с. 439].

Окреслення елементів природного начала в людині дозволяє виправдано стверджувати, що вони відіграють помітну роль як у життєдіяльності людини, так і в процесах її соціалізації, соціальної адаптації та соціального виховання. Адже ті елементи природного начала, які не можна змінити, вимагають їх врахування та оцінки, проте ті, що підлягають змінам, так само не можуть змінюватись автоматично; спроби їх змінити засновуються на розумінні амбівалентності природи, єдності в ній податливого та неподатливого.

Розглянемо конкретні принципи та форми соціального виховання, які, на наш погляд, доцільно сформулювати на підставі здійсненого нами дослідження.

Першим, на нашу думку, можна назвати *принцип визнання (або позитивного сприйняття) самовладності природного начала людини*. Це один із принципів так званого «нового гуманізму», «нової гуманності». Дотримання його є вкрай важливим у роботі з особливими колективами, у яких існують нестатутні стосунки, в котрих доволі часто саме певні природні риси юнаків можуть постати предметом кепкування або й образ. Завдання вихователя у такій ситуації – переконати членів колективу в тому, що особливі риси кожного, саме тому, що вони є різноманітними, дають певні переваги колективу в цілому [268, р. 64].

Для прикладу пошлемося на рекомендації фахівців щодо оптимальної організації бойового чергування із врахуванням особистісних рис, схильностей та станів військовослужбовців [255, с. 133–135].

Навіть зовнішні природні риси людини можуть бути представлені як переваги, а не предмет образливих кепкувань. Колективу можна запропонувати проведення рольових ігор під девізом «Чим я відрізняюсь від усіх інших і чим це може бути корисним для колективу».

Практичне втілення цього принципу має враховувати те, що у військових колективах, у тому числі курсантських, існує так звана субкультура та субкультурні стосунки [54, с. 137–138; 10, с. 108–109].

Ідеться не лише про нестатутні відносини, «дідівщину» та ін., але й про те, що на основі неформальних стосунків, базованих на лідерстві, у колективах утворюються свого роду неформальна ієрархія, ранги та статуси. Спеціальні дослідження свідчать про те, що такі стосунки складаються в результаті проведених певних обрядів за традицією ініціації, тобто проведення членів колективу через певні випробовування із наступним наданням їм якогось статусу [54, с. 145–147]. Саме тому вихователям надзвичайно важливо максимально зближувати між собою формальне та неформальне лідерство. З іншого боку, сукупністю виховних заходів слід забезпечити такий стан, за якого нестатутні стосунки мають набути необразливих рис, пов'язаних з усвідомленням самоцінності природних начал та задатків людини: «Старшинство та лідерство військовослужбовців компенсується єдністю офіційних та неофіційних структур військового підрозділу. У такому випадку попередження негативного лідерства здійснюється внутрішньою колективною взаємодією та самоорганізацією військового колективу, зближенням офіційних (регламентованих) та неофіційних стосунків між військовослужбовцями» [105].

Водночас не варто забувати й те, що природні риси людини можуть проявлятися у негативний спосіб, що буде вносити внутрішнє напруження в стосунки, накопичення негативного психологічного потенціалу, виникнення ситуацій заздрощів та ворожнечі в колективі. Такі прояви природного начала в людині варто блокувати або певним чином спрямовувати в інших напрямках. На думку деяких дослідників, якщо керівники та вихователі ретельно дотримуватимуться вимог статуту та інструкцій, такого роду прояви будуть блоковані або взагалі усунуті. Однак ми не можемо покладатися на таке, оскільки людська гідність та прагнення самореалізації постають сьогодні провідними чинниками людської поведінки. Отже, повинні проводитися спеціально продумані виховні дії та заходи, спрямовані на перенаправлення негативних проявів природних прагнень та задатків тих чи інших членів молодіжного військового колективу, які повинні орієнтувати

на позитивне (наприклад, заздрощі варто перетворювати на стимули до самовдосконалення, ворожнечу – на результативне змагання тощо). Соціально-психологічні дослідження засвідчують важливу роль позитивного стимулювання поведінки членів колективів у мотивації їхніх дій [2, с. 211–221].

Принцип врахування дистанції між проявленим і ще не проявленим в особистості. Можливо, найбільш небезпечною для виховання є позиція наставника, яка ототожнює людину в усій її складності та невичерпності з тим, що вже проявлено в її життєвих актах. Саме з такої позиції вчителі шкіл доволі часто оцінюють тих чи інших учнів як «педагогічно неперспективних», «сіреньких», «безнадійних» та ін. Так само доволі часто наставники молодіжних, військових, курсантських та спортивних колективів складають «остаточний» перелік особистісних характеристик їх членів, роблячи все ту ж помилку – ототожнення виявлених рис індивіда з усіма його сутнісними характеристиками та можливостями. Така помилка стосується як соціальних рис людини, так і природних. Інколи вважаються вичерпаними фізичні властивості молодої людини, виносяться тверді судження стосовно рис її характеру, стану мислення, знань та ерудиції. Щоби уникнути такої доволі поширеної помилки, варто не лише складати таблички особистісних рис курсанта (воїна), а й накреслювати за можливості у ширшому спектрі перспективи їх подальшого розвитку та вдосконалення [113].

Саме прагнення розвинути здібності вихованця, навіть якщо цього не вдасться зробити, може застерегти вихователя від зазначеної вище помилки.

Принцип врахування змістового залишку складової людської індивідуальності, яка не може бути редукованою до епістемологічної прозорості, яку можна вважати природно обумовленою. Відомо, що однією з відмінностей між класичною та некласичною філософією є те, що представники класичної філософії, підносячи людський розум, вважали, що людську душу можна «орозумнити» і що в ній немає нічого недосяжного для розумового осягнення. В німецькій класичній філософії така тенденція

набула найбільшої виразності, оскільки, на думку І. Г. Фіхте, Ф. Шеллінга та Г. Гегеля, навіть людська чуттєвість була зведена до меж розумових актів. Ця тенденція була заперечена некласичною філософією: стверджувалося, що в людському духовному світі присутні явища та елементи, які не редукуються до розумових актів і тому завжди залишаються для нього «темними». Така позиція некласичної філософії отримала назву ірраціоналізму. Зміст і сутність цього «темного» елемента психіки вивчали А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, А. Бергсон та особливо З. Фрейд.

Відповідно до міркувань К.-Г. Юнга, людська психіка у своїй глибині сягає органічного та неорганічного шарів буття. Отже, не редукований до розуму «залишок» людської особистості можна вважати проявом у ній природного начала. Важливо враховувати те, що не лише наставники та вихователі, а й самі молоді люди можуть не до кінця усвідомлювати свою сутність і бути повністю впевненими у власній самоідентичності.

Принцип співдії виховного впливу із природними задатками та схильностями особистості. Цей принцип близький до принципу вальдорфської педагогіки навчати та виховувати людину відповідно до її природних схильностей [246, с. 93].

У контексті нашого попереднього аналізу цей принцип доповнює розглянуті можливості визначення позитивного значення схильностей та задатків кожного члена колективу. В найбільш простих формах окреслена співдія відбувається у формі використання особистісних інтересів молодої людини для стимулювання розвитку її в тих чи інших напрямках, важливих для життя колективу в цілому. Скажімо, схильність до занять музикою того чи іншого курсанта може регламентуватися складанням індивідуального графіка його занять, що буде передбачати тим більше вільного часу для занять музикою, чим успішніше він буде засвоювати ту чи іншу військову дисципліну. В складніших варіантах може бути застосована методика випробовування молодої людини на тих чи інших ролях у колективі з наданням їй самій можливості здійснювати самооцінку з метою визначення її

найперших здібностей та схильностей. Особливого значення в такого роду виховних діях набуває залучення молодих людей до певної громадської та позаслужбової діяльності, такої, наприклад, як участь у заходах соціальної допомоги: відвідування дитячих закладів, шкіл-інтернатів, здійснення опіки над «складними» підлітками, відвідування ветеранів Збройних Сил та надання їм тієї чи іншої допомоги. Тут доволі часто спрацьовують такі психологічні риси людини, як співчуття, ототожнення себе із вихованцем, прагнення проаналізувати та застосувати власний життєвий досвід та ін.

Принцип активізації природних схильностей у певному напрямі. Цей принцип постає конкретизацією та певним доповненням попередніх, оскільки передбачає виявлення та визначення природних схильностей вихованців, складання вихователями переліків таких схильностей, проте має і власні особливості. Перш за все, виявлення природних задатків та схильностей вихованців не передбачає їх автоматичну активізацію та реалізацію. Більше того, інколи такі схильності залишаються прихованими навіть від самих підопічних. Тому завдання вихователя полягає у розробленні та здійсненні такої програми організації взаємодії у колективі, за якої створювались би спеціальні «виховні ситуації», що вимагають вчинку або хоча б певних дій, котрі дозволили би колективу вийти зі складного становища. Такими можуть бути ситуації провалів колективу у виконанні певних показників його діяльності, у виникненні надзвичайних подій в колективі, виявленні аморальних вчинків з боку його членів, особливо коли авторів таких вчинків не виявлено. В усіх таких випадках надзвичайно важливими є такі організаційні дії вихователя, які дозволили б членам колективу відчувати свою значущість у його житті та діяльності, потребу з боку колективу у позиціях та діях тих чи інших вихованців. Врешті, мистецтво вихователя має проявитися у його спроможності обернути навіть неприємні ситуації на корисні для колективу та його членів.

Організація системи взаємодії у колективі з огляду на пристосування чи, навпаки, провокування активізації природних проявів індивідів. Усі

вказані принципи, що передбачають виявлення, врахування та використання природного начала людини як чинника її особистісної поведінки, врешті виправдовують себе тоді, коли вони включаються у систему соціального виховання, тобто виховання в колективі та колективом. Як уже зазначалось, взаємини у військових та курсантських колективах складаються із формальних та неформальних, на основі статутних нормативів та нестатутної молодіжної субкультури. Основне завдання вихователя полягає в тому, щоб організувати стосунки в колективі та структуру колективу, зважаючи як на позитивні, так і на негативні прояви природних задатків та схильностей його членів. У соціально-психологічних дослідженнях спеціально розглядається стихійний розподіл ролей у колективі (в групі, у військовому відділенні та ін.). Вихователь має враховувати те, що в реально діючих колективах відкрита та прихована інформація, так само як формальні та неформальні стосунки, ніколи не збігається, і це нормально. Проте вихователь цілком виправдано може прагнути досягнення цілей:

а) забезпечити переважання позитивної поведінки та самореалізації членів колективу над негативною;

б) сприяти максимальному зближенню функціонування формальної та неформальної інформації в колективі;

в) використовувати природні задатки та схильності членів колективу у такий спосіб, щоб вони утворювали взаємодоповнювану систему творчо-позитивної атмосфери в колективі.

У виконанні цих завдань важливе значення, безумовно, має розподіл службових функцій у колективі та формування груп молоді (курсантів, військовослужбовців) для виконання тих чи інших окремих (часткових) функцій. Існує відомий принцип підбору груп, що формулюється як «взяти з собою у розвідку»: там, у відриві від своїх, на ворожій території можуть відбутись різні несподівані події. Розвідники мають беззастережно покладатись один на одного навіть тоді, коли їм загрожує смерть. Це крайній варіант підбору групи, проте навіть у побутових ситуаціях взаємне

виконання певних робіт чи то функцій може сприяти або не сприяти зближенню між її членами. Завдання вихователя полягає в тому, щоб сформувати такі локальні групи з членів колективу, робота яких дозволить досягнути виховні цілі. Такими можуть бути:

- 1) належне та вчасне виконання певного завдання;
- 2) досягнення взаєморозуміння та злагодженості між членами локальної групи;
- 3) випробовування та виявлення схильностей і природних задатків членів групи;
- 4) досягнення певного виховного ефекту [50, с. 67].

Для досягнення третьої цілі можуть застосовуватись підходи, що їх умовно можна назвати «сприяння» та «дія від супротивного». У варіанті «сприяння» вихователь може використовувати раніше здобуті дані про членів колективу, створюючи умови для максимально вільного виявлення природних схильностей членів колективу та орієнтування їх у позитивному напрямі. Варіант «від супротивного» передбачає певне провокування вихованців на самовиявлення, демонстрацію своїх прихованих рис та схильностей. Плануючи цей варіант реалізації мети групової дії, вихователю слід враховувати проаналізовану вище особливість природного, що полягає у його податливості лише до якоїсь межі, за якою настає зворотна реакція, інколи передбачувана як вибух. Такого роду дії вихованців інколи сприймаються як бунтівництво, неслухняність, демонстративність, епатаж, демарш та ін. Однак доволі часто вихователі та організатори колективів тяжіють до того, щоби «натиснути» на вихованця, примусити його підкоритись нормативам чи вимогам. Але за такого підходу проблема не вирішується, а лише відкладається шляхом витиснення її у глибинну психологію особистості. Врешті такі дії вихователя можуть призвести до абсолютно непередбаченого «викиду» негативної енергії вихованців, аж до такого наслідку, як суїцид. Тому вихователь має діяти до певної міри як психолог у формі «телефону довіри»: він має дати можливість вихованцю

висловитись, проаналізувати відкриті та приховані мотиви його дій і, врешті, використати ті принципи врахування природного начала в людині, що були описані вище.

Дуже важливою складовою діяльності вихователя є вміння створити для вихованців ситуацію самооцінки, самоконтролю, самоусвідомлення, а потім, на цій основі переконати їх у необхідності корегування власної поведінки чи поведінки товаришів. У такій діяльності вихователя важливу роль відіграють рольові ігри, як пов'язані, так і не пов'язані з виконанням службових обов'язків; обговорення кінофільмів, художніх творів або й певних ситуацій та випадків повсякденного життя. Вихователь також має активно використовувати для такої діяльності підведення підсумків навчання. В усіх такого роду заходах можна скористатися ефектом несподіванки, коли вихователь раптом запрошує підсумувати роботу тих членів колективу, які в ньому вважаються аутсайдерами. Слід зважати, що такого роду «несподіванки» мають бути ретельно продуманими (хоча передбачити всі можливі ситуації неможливо).

У житті молодіжних колективів дуже важливу роль відіграють лідерство та самореалізація. Згідно з дослідженнями К. Адлера та Е. Фрома, бажання утвердитись, відбутись у будь-який спосіб – один із провідних мотивів поведінки людини. Як правило, в колективі буває один формальний та один неформальний лідер, проте можливі ситуації, коли лідерів може бути більше, і тоді в колективі складається ситуація розпаду та протистояння. У військовому та курсантському колективах така ситуація постає доволі загрозливою, оскільки саме єдність колективу є запорукою його дієздатності. Виявити неформального лідера колективу не так вже й складно: це робиться вихователем та організатором в основному шляхом бесід із вихованцями на різноманітні теми, проте в такі розмови мають бути включені питання, пов'язані із взаємною довірою між членами колективу, з'ясуванням їхніх взаємних симпатій та антипатій, сфери зацікавлень, виявленням, хто із членів колективу знає про обставини життя своїх колег та ін. Свої висновки щодо

неформального лідера колективу вихователь має перевірити, пам'ятаючи про те, що неформальні лідери, як правило, ставляться до формальних керівників колективів критично або й негативно. Тому, наприклад, немає сенсу відповідати на випадки неформального лідера примусом, простими заборонами, утисканням його дій та ін. Скоріше, завдання вихователя полягає в тому, щоби спокійно та переконливо довести виваженість та виправданість своєї позиції, і чим більше при цьому він буде впевнений в собі, тим більше шансів повернути на свій бік не лише симпатиків неформального лідера, а й його самого, оскільки у певних скрутних для колективу ситуаціях неформальні лідери доволі часто підтримують правильні рішення керівників.

Демонстрація на практиці того, що відмінності між людьми можуть збагачувати колектив загалом і кожного його члена зокрема. Таку демонстрацію можна організувати у різних сферах колективного життя, наприклад, під час навчання, тренувань, святкових заходів та ін. Вихователь може спеціально поставити перед військовим колективом таке завдання, яке буде відразу передбачати, що члени колективу будуть змушені використовувати фізичні чи інтелектуальні задатки одне одного для досягнення кінцевої мети. При підведенні підсумків виконання таких завдань вихователь має свідомо підкреслити позитивне значення багатофункціональності цілого колективу у порівнянні з можливостями та вміннями окремої людини. А звідси мають випливати цілком прозорі завдання – культивувати ті позитивні природні задатки та здібності, що притаманні окремим молодим людям. Слід сказати, що така виховна тактика додатково стимулюється цілком нормальним бажанням кожної молодої людини чимось виділитися з-поміж своїх колег, мати якісь особливі здобутки. Тому ця виховна тактика є тривалою, оскільки визначає не ситуативний стан справ у молодіжному колективі, а сталу систему міжіндивідуальних взаємодій.

Демонстрація того, як соціальні чинники взаємодіють із природно-екологічними чинниками. Такого роду демонстрації можуть мати як позитивне, так і негативне значення, тобто можна продемонструвати як соціальне пригнічує і руйнує природні завдатки, але також і навпаки – як природні схильності можуть знайти свої позитивні соціальні реалізації. В осмисленні і проведенні цього принципу важливо в реальному ході життєдіяльності колективу внести і вносити деякі корективи у розподіл функціональних ролей та обов'язків у колективі на основі того, що окремі члени колективу демонструють нестандартні здібності.

Висновок до розділу 3

З розглянутого вище можна зробити такі основні висновки:

- методологічний потенціал поняття природи, що постає підсумком його деталізованого історико-філософського аналізу, дозволяє виправдано акцентувати на деяких аспектах його змісту, зокрема, наполягати на тому, що сучасне зміщення парадигми наукового пізнання у бік засад та принципів соціально-гуманітарного пізнання приводить до необхідності визнання органічних, значно тісніших, ніж традиційно розуміють, зв'язків між природним та соціальним: межа між ними є не зовнішньою, а внутрішньою стосовно соціально-культурних процесів та феноменів; отже, природне не може розглядатись як дещо таке, що в соціумі та культурі має бути подолане;
- неможливість елімінації природного начала із соціально-культурних процесів вимагає визнання невиправданості поширених оцінок природного як об'єкта або як чогось, що має приборкуватись: за сутністю природне постає нейтральним, тобто таким, що має бути визнаним, пізнаваним та належною мірою осмисленим;

– сучасний стан соціальних процесів вимагає розширення змісту поняття соціального виховання, зокрема, треба розуміти його не лише як виховання згідно з нормами і вимогами соціуму, але також і як виховання соціумом, його окремими складовими та елементами;

– відповідно до поглибленого розуміння поняття природи слід також поглибити зміст поняття «природа людини»: до проявів природного начала в людині належить низка таких її властивостей, які надаються людині та діють як базові стосовно соціальних якостей; ці прояви важливо використовувати в організації соціального виховання в особливих молодіжних колективах, зокрема – у військових та курсантських;

– система виховання в таких колективах повинна ґрунтуватися на окреслених принципах, що максимально враховують методологічний потенціал поняття природи та природи людини.

ВИСНОВКИ

Висновки праці впливають із її основної мети – довести, що природне начало людини і суспільного процесу доцільно осмислювати не через відношення «зовнішнє – внутрішнє», а на основі іманентного підходу, згідно з яким соціально-культурний та цивілізаційний процеси людства постають особливим продовженням природного начала, що ніколи не витісняється і не втрачає свого впливу на соціальне, культурне, цивілізаційне середовище.

1. У сучасних реальних соціально-цивілізаційних процесах неможливо абстрагуватись від проявів природного чинника. Попри визнання згубного впливу сучасної цивілізації на природу та природне середовище людського буття, досі зусиллями науковців та громадськості не вдалося здолати небезпечні тенденції. Однією з причин такого стану є доволі поверхове та згубне розуміння сутності природи і природного, яке в цілому зводиться до тези про людську спроможність перетворювати природу, підкорюючи її людським потребам та інтересам.

2. Уважне та детальне вивчення історико-філософського процесу дозволяє стверджувати, що в історії європейської філософії не було однозначного ставлення до природи; натомість у кожному історичному епоху виявлялися суперечності між проявами природи та природного в житті людини і суспільства. У роботі виділено три домінуючі позиції в історичній оцінці природи: а) природа є основою життя людини та проявів людської активності; б) природа – джерело усіх багатств, способів мислення та діяльності людини і суспільства; в) природа є самочинною сутністю, могутністю і внутрішні резерви якої ніколи не будуть підкорені людиною та суспільством. Окреслені позиції за реальних історичних умов набували більшої деталізації та доповнень.

3. На тлі найгостріших проблем сучасної цивілізації виявлено, що основний методологічний недолік численних публікацій з екологічної тематики полягає в апіорному постулюванні думки, що природа перебуває

«поза» людиною, суспільством, історією і є їх загальним підґрунтям. Така позиція спрощує розуміння природи, нехтує суперечливим характером її проявів у людській історичній діяльності та не враховує її онтологічної непокірливості; у зв'язку з цим запропоновано скорегувати саме уявлення про природу на основі аналізу праць, що репрезентують новітні наукові напрями у дослідженні природи: екологічна історія, психологія сприйняття природи, когнітивні дослідження. З цих студій випливає надзвичайно важливий методологічний висновок: завжди існують межі людського (технічно та технологічно озброєного) втручання в природні процеси: до певної межі людина доволі успішно може модифікувати природу і природні речі, проте, досягнувши такої межі, вона отримує протилежні своїм очікуванням результати – або руйнує природу, або природа виходить за межі її впливів.

4. Сучасні процеси в природі доводять, що ми не повинні сприймати природу як пасивний матеріал, позаяк це саморегульована система, цілісність якої не підлягає нашому контролю. Відтак постає необхідність створення цілком нової парадигми взаємодії з природою: регулювання «взаємного людино-природного самовиявлення». Треба бути готовими до таких проявів природи у відповідь на наші дії, які нами не передбачались і навіть не могли передбачатись. Це варто розглядати як реальність системи «людино-природних взаємних виявлень», а не як помилки.

5. Деталізоване та поглиблене осмислення поняття природи приводить до необхідності врахування природного не як ірраціонального залишку в соціально перетвореному, а як тієї сили, яка перевершує усі зазіхання людини на панування у світі. Саме природа постає тлом і водночас мірилом для оцінки теоретичних побудов та реальних людських дій, бо вона нікому не належить та ні до чого конкретно не пристосована. Можна стверджувати, що нагальним для суспільства є визнання природи нейтральною основою людських діянь; постає завдання певної лібералізації стосунків між людьми, адже людське життя – це водночас співпраця та боріння із тим нашим

початковим життєвим чинником, який ми називаємо природою чи природним. Якщо визнати, що в іншій людині далеко не все може бути інтерпретоване як її наміри, а щось діє в ній спонтанно, як природне начало та єство, то те ж саме можна резервувати й за собою; визнання природного начала в кожному з нас може постати доброю основою для порозуміння та більшої толерантності в наших взаєминах.

6. Отримані в дисертації положення можуть бути плідно використані для формування стратегічної лінії виховного процесу в молодіжних військових та курсантських колективах. Результати соціально-філософського вивчення поняття природи дозволяють запропонувати нове розуміння соціального виховання: на відміну від таких понять, як соціалізація та соціальна адаптація, поняття «соціальне виховання» передбачає також виховний вплив на людину з боку суспільства або його окремих складових (громадської думки, суспільної атмосфери, вулиці тощо), виховний вплив з боку колективу (військового або курсантського в т. ч.); пропонується розуміти соціальне виховання як соціальне за змістом, засобами та результатами, за суб'єктом виховного впливу та наслідками такого впливу.

7. Проявами *природи та природного начала* в людському індивіді та структурі особистості вважаємо: а) *фізичні* (або фізико-анатомічні) дані, такі, як гендерні характеристики, зріст, статура, риси обличчя, витривалість та фізична міцність; б) *психологічні характеристики людини*, до яких перш за все належать *психо-соматичні особливості*: координація рухів, реакція, темперамент, пам'ять, увага, уява, психодинаміка, вразливість та ін.; в) *несвідоме*, яке варто розуміти не як відрізнене від свідомого, а таке, що значною мірою постає як недо-свідоме або перед-свідоме; г) *функціональні властивості людини на межі психіки і свідомості*. Йдеться про здатність до абстрактного, образного чи операціонального мислення (залежить від домінантної півкулі головного мозку, особливості будови якого нам наперед задані), глибину мислення, реакції на вербальні повідомлення, вольові якості та ін.

8. Засобами виправданого регулювання життя військового колективу запропоновано вважати низку форм, принципів та підходів соціального виховання в особливих молодіжних (військових та курсантських) колективах. Основні завдання таких колективів полягають у належному та вчасному виконанні певного завдання, досягненні взаєморозуміння та злагодженості між членами локальної групи, виявленні та випробуванні природних задатків та схильностей членів групи та досягненні бажаного виховного ефекту. Їх реалізацію з огляду на природні схильності та задатки членів колективу запропоновано здійснювати на основі таких принципів:

- шанування (або позитивного сприйняття) самовладності природного начала людини;
- врахування дистанції між проявленими і ще не проявленими якостями особистості;
- врахування не редукованого до епістемологічної прозорості змістового залишку тієї складової людської індивідуальності, яку можна вважати природно зумовленою;
- співдії виховного впливу із природними задатками та схильностями особистості;
- активізації природних схильностей у бажаному напрямі;
- організації системи взаємодій у колективі з урахуванням злагодження чи, навпаки, провокування активізації природних проявів індивідів;
- цільового введення вихованців у ситуації самооцінки, самоконтролю, самоусвідомлення і на цій основі – до корегування власної поведінки, як і поведінки своїх товаришів;
- демонстрації на практиці того, що відмінності між людьми можуть збагачувати як колектив, так і кожного його члена.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авенариус Р. Критика чистого опыта. В популярном изложении А. Луначарского. С дополнением: Новая теория позитивного идеализма. Критическое изложение А. Луначарского / Р. Авенариус. – Изд. 2-е, испр. – М. : Изд-во ЛКИ, 2008. – 224 с. (Из наследия мировой философской мысли : история философии).
2. Агеев В. С. Межгрупповое взаимодействие : социально-психологические проблемы / В. С. Агеев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 240 с. – С. 211–221 (Разд. «Механизмы социального воспитания»).
3. Азаров В. М. Оценка морально-психологического состояния военнослужащих / В. М. Азаров, С. М. Бурда // Военная мысль. – 2001. – № 3. – С. 34–41.
4. Актуальні проблеми діяльності органів військового управління щодо підвищення результативності виховної роботи, зміцнення морально-психологічного стану особового складу // За матеріалами зборів керівного складу органів виховної роботи Збройних Сил України і науково-практичної конференції. – К. : ГУВР, 1999. – 90 с.
5. Алещенко В. І. Морально-психологічне забезпечення застосування військ (сил) у сучасних умовах / В. І. Алещенко // Зб. наук. праць. – К. : КВГІ, 1999. – № 2 (9). – С. 3–12.
6. Андреев В. И. Педагогика творческого саморазвития / В. И. Андреев. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 1996. – 568 с.
7. Андреева И. Н. Антология по истории и теории социальной педагогики : учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. Заведений / И. Н. Андреева. – М. : Издательский центр «Академия», 2000. – 176 с.

8. Аристотель. Никомахова этика / Аристотель // Сочинения : в 4-х т. Т. 4 : [пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. И. Доватура]. – М. : Мысль, 1983. – 830 с. – (Филос. наследие. Т. 90). – С. 53–294. – С. 78).
9. Афанасьев А. И. Гуманитарное знание и гуманитарные науки : монография / А. И. Афанасьев. – Одеса : Бахва, 2013. – 288 с.
10. Афонін Е. А. Становлення Збройних Сил України : соціальні та соціально-психологічні проблеми / Е. А. Афонін. – К. : Інтерграфік, 1994. – 304 с.
11. Ахутин А. В. Понятие «природа» в античности и в Новое время («фюсис» и «натура») / А. В. Ахутин. – М. : Наука, 1988.
12. Бабенко М. С. Актуальні проблеми виховної роботи в контексті реалізації завдань Державної програми реформування та розвитку Збройних Силах України на період до 2005 року / М. С. Бабенко // Народна Армія. – 2001. – 6 лютого.
13. Бабенко М. С. Виховна робота : методологія, організація і методика : навчально-методичний посібник / М. С. Бабенко, М. П. Ротань, В. В. Стасюк, Є. Ю. Литвиновський. – К. : ВГІ НАОУ, 2002.
14. Бабенко М. С. Морально-психологічне забезпечення військової дисципліни та профілактика правопорушень : Навчально-методичний посібник / М. С. Бабенко, М. П. Ротань. – К. : ВГІ НАОУ, 2000.
15. Батищев Г. С. Деятельностная сущность человека как философский принцип // Проблема человека в современной философии / Г. С. Батищев. – М. : Наука, 1969. – 432 с. – С. 73–144.
16. Бацевич Ф. С. Філософія мови : Історія лінгвофілософських учень / Ф. С. Бацевич. – К. : ВЦ «Академія», 2008. – 240 с.
17. Безбах В. Г. Організація морально-психологічного впливу на особовий склад в арміях передових країн світу / В. Г. Безбах // Зб. наук. праць. – К. : ВГІ НАОУ, 2003. – № 2 (33).

18. Безбах В. Г. Проблеми і шляхи реформування морально-психологічного забезпечення військової служби в системі завдань «Оборонного огляду» / В. Г. Безбах // Збірник матеріалів науково-практичної конференції. – Ч. 1. – К. : ВГІ НАОУ, 2003.
19. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка : схеми, таблиці, коментарі : навчальний посібник / О. В. Безпалько. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 208 с.
20. Беломестнова Н. В. Эволюция человека : детерминанты и перспективы / Н. В. Беломестнова // Философия и будущее цивилизации : тезисы докладов и выступлений IV Российского философского конгресса (Москва, 24–28 мая 2005 г.) : в 5-и томах. – Т. 4. – М. : Современ. Тетради, 2005. – С. 17–18.
21. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Академия-Центр ; Медиум, 1995. – 334 с.
22. Бергсон А. Два источника морали и религии : [пер. с фр. А. Бергсон] ; послесловие и примечания А. Б. Гофмана. – М. : Канон, 1994. – 384 с. – (История философии в памятниках).
23. Бергсон А. Душа и тело : [пер. с фр. А. Бергсон] // Избранное : Сознание и жизнь. – М. : РОССПЭН, 2010. – 399 с. – С. 45–82. – (Книга света).
24. Блінов О. А. Формування емоційної стійкості у військовослужбовців аеромобільних військ під час повітряно-десантної підготовки / О. А. Блінов : дис. ... канд. психол. наук : спец. 20.20.02. – К. : КВГІ, 1999. – 217 с.
25. Богдан Б. Подготовка и ведение разведки подразделениями сухопутных войск США / Б. Богдан // Зарубежное военное обозрение. – 1998. – № 10. – С. 27–30.
26. Большой толковый словарь русского языка / сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов. – СПб. : Норинт, 1998. – 1536 с.

27. Большой толковый социологический словарь (Collins) : [пер. с англ]. – Т. 2. – М. : Вече, 2001. – 528 с.
28. Бондаренко В.В. Методологічні засади дослідження природного, соціального та особистісного елементів соціального виховання / В.В. Бондаренко // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія: Теорія культури і філософія науки. – № 894. – 2010. – Вип. 39. – С. 53-57.
29. Бондаренко В. В. Методологічні наголоси у сучасних філософських підходах до поняття природи / В. В. Бондаренко // Філософські пошуки, вип. XXIX. Львів-Одеса : «Cogito» – Центр Європи, 2009. – 443 с.– С. 115–130.
30. Бондаренко В. В. Поняття «соціального виховання»: його необхідність та евристичне значення» / В. В. Бондаренко // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. – Івано-Франківськ, 2007. – Вип. 10. – С. 126–131.
31. Бондаренко В. В. Сучасні модифікації традиційних тлумачень поняття природи (парадигмальні вирішення та соціальний контекст) / В. В. Бондаренко // Вісник національного університету «Львівська політехніка» Філософські науки. – 2006. – № 550. – С. 45–50.
32. Бондаренко В. В. Фактор природы и природного начала человека в решении проблем социального воспитания / В. В. Бондаренко // Вестник Орловского государственного университета. – Вып. 4. Новые гуманитарные исследования. – 2013. – С. 95–99.
33. Бочкарев А. И. Проектирование синергетической среды в образовании : автореф. дис. на соискание наук. учен. степ. д-ра пед. наук : спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения и воспитания» / А. И. Бочкарев. – М., 2000. – 52 с.

34. Броневицкий Г. А. Управление психическими состояниями моряков в походе / Г. А. Броневицкий. – М.: Воениздат, 1984. – 104 с.
35. Броневицкий Г. А. Основы военно-морской психологии / Г. А. Броневицкий, Ю.П. Зуев, А.М. Столяренко / под общ. ред. В. М. Гришанова. – М.: Воениздат, 1977. – 192 с.
36. Булатов М. О. Про значення ідеї природи в історії філософської думки / М. О. Булатов // Філософія. Антропологія. Екологія : альманах. – Вип. 1. – К., 2000. – С. 122–131.
37. Вальверде К. Философская антропология / К. Вальверде. – [Пер. с исп. Г. Вдовина] ; науч. ред. Е. Гейнрихс. – М. : «Христианская Россия», 2000. – 412 с. – (Серия «Amateka»). – С. 129 – 134.
38. Варій М. Й. Управління морально-психологічними станами особового складу військового підрозділу / М. Й. Варій: автореф. ... канд. психол.наук: 19.00.05.– К., 1995. – 23 с.
39. Варій М. Й. Військова психологія і педагогіка / М. Й. Варій, М. Козяр, М. Коваль. – Львів : Сполом, 2003. – 624 с.
40. Варій М. Й. Морально-психологічний стан військ, його оцінка та підтримка на високому рівні / М. Й. Варій. – Львів : ВВП ДУ «ЛП», 1996.
41. Василенко Д. И. Отношение к природе : «традиция управления» и «традиция сотрудничества» / Д. И. Василенко // Вопросы философии. – 1987. – № 7. – С. 145–155.
42. Василенко Д. И. Поиски оснований и истоков экологической этики / Д. И. Василенко // Вопросы философии. – 1986. – № 2. – С. 145–153.
43. Василенко Л. Д. Доля традиції «керування природою» / Д. И. Василенко // Філософська і соціологічна думка. – 1991. – № 6. – С. 3–21.

44. Васильева Т. В. Семь встреч с М. Хайдеггером / Т. В. Васильева. – М. : Издатель Савин С. А., 2004. – 336 с.
45. Взаимодействие общества и природы : Философско-методологические аспекты экологической проблемы / отв. редактор Е.Т. Фадеев. – М. : Наука, 1986. – 349 с.
46. Виненко В. Г. Системно-синергетическое моделирование в непрерывном образовании педагога : дисс. ... д-ра пед. наук : 13.00.08 / В. Г. Виненко. – Саратов, 2001. – 322 с.
47. Виховна робота в Збройних Силах України / відп. ред. М. П. Козирев. – Львів : ВІ ДУ «Львівська політехніка», 1998. – 317 с.
48. Військове виховання : історія, теорія та методика : навчальний посібник / за ред. В. В. Ягупова. – К., 2002. – 380 с.
49. Військові статuti Збройних Сил України. – К. : Варта, 1999.
50. Военная педагогика / под ред. О. Ю. Ефремова. – СПб. : Питер, 2008. – 408 с. – С. 67. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.twirpx.com/file/204239>.
51. Возняк В. С. Співвідношення розсудку і розуму як філософсько-педагогічна проблема : Монографія / В. С. Возняк. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана-Франка, 2008. – 357 с.
52. Воробьёв И. Н. Тактика боевых групп / И. Н. Воробьёв // Военная мысль. – 2001. – № 1. – С. 27–30.
53. Ворожбитова А. А. Синергетический аспект вузовского образования в свете лингвориторического подхода / А. А. Ворожбитова // Вестник высшей школы. – 1999. – № 2. – С. 22–26.

54. Воропаев М. Социальное воспитание в военизированных учебных заведениях / М. Воропаев ; под ред. чл.-кор. РАО А. В. Мудрика. – М. : Academia, 2009. – 344 с. – (Монографическое исследование : педагогика).
55. Вульф К. Антропология воспитания / К. Вульф ; [пер. с нем. И. Масловой] ; под ред. Гульнары Хайдаровой. – М. : Издательская группа «Праксис», 2012. – 294 с.
56. Гадамер Х.-Г. Истина и метод : Основы философской герменевтики / Х.-Г. Гадамер ; [пер. с нем., общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова]. – М. : Прогресс, 1988. – 704 с.
57. Гайналь Т. О. Єдність гносеологічного та соціально-практичного в контексті гуманістичного відношення людини до природи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія і філософія історії» / Т. О. Гайналь. – Львів. нац. ун-т ім. І. Франка – Л., 2005. – 20 с.
58. Галилей Г. Пробирных дел мастер / Галилео Галилей ; [пер. Ю. А. Данилова]. – М. : Наука, 1987. – 272 с. – (Серия «Популярные произведения классиков естествознания»).
59. Гвардини Р. Конец Нового времени / Р. Гвардини // Вопросы философии. – 1991. – № 4. – С. 127–163.
60. Гелен А. О систематике антропологии / А. Гелен ; [пер. с нем. А. Филиппова] // Проблема человека в западной философии. – М. : Прогресс, 1988. – 552 с. – С. 152–201.
61. Гермес Трисмегист // Чаша Гермеса : Гуманистическая мысль эпохи Возрождения и герметическая традиция. – М. : Юристъ, 1996. – 336 с. – С. 36 – 57.
62. Гете И. В. Природа / И. В. Гете // Плотников В. И. Онтологія : хрестоматія. – М. : Академический Проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2004. – 832 с. – («Gaudeamus»). – С. 806–808.

63. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности : [пер. с англ. и фр. / сост. Л. И. Василенко, В. Е. Ермолаева] ; ввод. ст. Ю. А. Шрейдера ; [ред. В. М. Леонтьев] – М. : Прогресс, 1990. – 496 с.
64. Горнштейн Т. Н. Философия Николая Гартмана (Критический анализ основных проблем онтологии) / Т. Н. Горнштейн. – Л. : Изд-во «Наука» ; Ленинградское отд-е, 1969. – 380 с. – С. 161–163.
65. Грант Дж. П. Философия, культура, технология: перспективы на будущее / Дж. П. Грант // Новая технократическая волна на Западе. – М. : Прогресс, 1986. – С. 153–162.
66. Грачев В. Д. Философия ума / В. Д. Грачев. – Ставрополь : Изд-во СГУ, 1999. – 108 с.
67. Григорьев В. И. Человек – Культура – Творчество – Природа : гармония или конфликт? / В. И. Григорьев // Человек как философская проблема : Восток – Запад. – М., 1991. – С. 180–196.
68. Гроссетест Р. Об истине // Антология средневековой мысли (Теология и философия европейского Средневековья) : в 2 т. Т. 2 / под ред. С. С. Неретиной ; сост. С. С. Неретиной, Л. В. Бурлака. – СПб. : РХГИ, 2002. – 635 с. – С. 12–24.
69. Григорьян Б. Т. Человек. Его положение и призвание в современном мире / Б. Т. Григорьян. – М. : Мысль, 1986. – 224 с.
70. Губин В. Философская антропология : учебное пособие для вузов / В. Губин, Е. Некрасова. – М. : ПЕР СЭ ; СПб. : Университетская книга, 2000. – 240 с.
71. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. – 2-е изд., испр. и доп. / А. Я. Гуревич. – М. : Искусство, 1984. – 350 с.
72. Гуревич П. С. Философская антропология : учебное пособие / П. С. Гуревич. – М. : Вестник, 1997. – 448 с.

73. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Т. 1 / Эдмунд Гуссерль . – М. : Дом интеллектуальной книги, 1999. – 336 с.
74. Гуссерль Э. Идеи феноменологии : П'ять лекций / Эдмунд Гуссерль. – СПб. : ИЦ «Гуманитарная академия», 2006. – 224 с.
75. Гуссерль Э. Картезианские медитации / Эдмунд Гуссерль ; [пер. с нем. Д. В. Скляднева]. – СПб. : Наука ; Ювента, 1998. – 316 с. – С. 213–225.
76. Директива Міністра оборони України Д-21 від 19.04.94 р. «Про організацію професійної і методичної підготовки офіцерів органів виховної роботи Збройних Сил України». – К., 1994. С. 27 – 33.
77. Директива Міністра оборони України Д-6 від 01.02.94 р. «Про організацію культурно-виховної роботи та дозвілля військовослужбовців, членів їх сімей, працівників Збройних Сил України». – К., 1994. С. 52 – 66.
78. Добронравова И. С. Синергетика : Становление нелинейного мышления / И. С. Добронравова. – К. : Лыбидь, 1990. – 149 с.
79. Дробницкий О. Г. Проблемы нравственности / О. Г. Дробницкий. – М. : Наука, 1977. – С. 182 – 238.
80. Дуглас Р. Винер. Экологическая идеология без мифов / Дуглас Р. Винер ; [под общ. ред. Д. Александрова, Ф.-Й. Брюггемайера, Ю. Лайус] // Человек и природа : экологическая история. – СПб. : Европейский университет в Санкт-Петербурге; Алетейя, 2008. – 349 с. (Серия «Современные направления в исторической науке : серия переводов. Т. 5). – С. 132–160.
81. Дьяченко М. И. О психологических основах поведения воинов в боевой обстановке / М. И. Дьяченко // Военная мысль. – 1972. – № 55. – С. 40–51.

82. Дюркгейм Э. Педагогика и социология : [пер. с фр. А. Б. Гофмана] / Э. Дюркгейм. – М. : КАНОН+ ; РООИ «Реабилитация», 2006. – С. 244–264.
83. Эмерсон Р. Природа // Р. Эмерсон Эссе. Торо Г. Уолден, или Жизнь в лесу : [пер. с англ. ; вступ. статья Н. Покровского]. – М. : Худож. лит., 1986. – 639 с. – С. 23–66.
84. Евгеника в дискурсе глобальных проблем современности. – М. : Канон + , 2005. – 352 с.
85. Евлампиев И. И. Становление европейской неклассической философии во второй половине XIX – начале XX века / И. И. Евлампиев. – СПб. : Изд-во С-Петербур. ун-та, 2008. – 229 с.
86. Запесоцкий А. С. Образование : философия, культурология, политика / А. С. Запесоцкий. – М. : Наука, 2003. – 456 с.
87. Зеленков М. Ю. Морально-психологическая подготовка войск в зарубежных армиях / М. Ю. Зеленков // Военная мысль. – 2001. – № 1. – С. 65–73.
88. Зотов А. Ф. Буржуазная философия середины XIX – начала XX века : учебное пособие для филос. ф-тов ун-тов / А. Ф. Зотов, Ю. К. Мельвиль. – М. : Высш. школа, 1988. – 520 с.
89. Игнатова В. А. Педагогические аспекты синергетики / В. А. Игнатова // Педагогика. – 2001. – № 8. – С. 26–31.
90. Ильенков Э. В. Становление личности : к итогам научного эксперимента / Э. В. Ильенков // Коммунист. – 1977. – № 2. – С. 68–79.
91. Ингарден Р. Введение в феноменологию Эдмунда Гуссерля : лекции 1967 года в Осло ; [пер. с нем]. – М. : Дом интеллектуальной книги, 2001. – 226 с.
92. История современной зарубежной философии : Компаративистский поход // ред. коллегия : А. С. Колесников, Б. В. Марков, Б. Г. Соколов. – СПб : Лань, 1997. – 480 с. – С. 8–33.

93. Кам'янська Ю. В. Імперативи людської життєдіяльності у техногенній цивілізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії»/ Ю. В. Кам'янська. – Львів, 2005. – 20 с.
94. Карпинская Р. С. Социобиология : критический анализ / Р. С. Карпинская, С. А. Никольский. – М. : Мысль, 1988. – 203 с.
95. Кассен Б. Эффект софистики / Б. Кассен. – М.-СПб., 2000. – 252 с.
96. Кемеров В. Е. Введение в социальную философию : учебник для вузов / В. Е. Кемеров. – М. : Академ. проект, 2001. – 576 с.
97. Клименко В. В. Психологічна робота в Збройних Силах України : реалії та перспективи / В. В. Клименко, П. П. Криворучко // Зб. наук. праць. – К. : ВГІ НАОУ, 2001. – № 3. – С. 73–85.
98. Князева Е. Н. Одиссея научного разума. Синергетическое видение научного прогресса / Е. Н. Князева. – М. : ИФ РАН, 1995. – 228 с.
99. Князева Е. Н. Синергетика и новые подходы к процессу обучения / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.uni-dubna.ru>.
100. Князева Е. Н. Синергетика как средство интеграции естественнонаучного и гуманитарного образования / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // Высшее образование в России. – 1994. – № 4. – С. 31–36.
101. Князева Е. Н. Синергетика : начала нелинейного мышления / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // Общественные науки и современность. – 1993. – № 2. – С. 38–47.
102. Князева Е. Н. Синергетический вызов культуре / Е. Н. Князева // Московский международный синергетический форум. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://wwwph.ras.ru/~mfs>.

103. Кобылянский В. А. Единство и соподчиненность природы и общества / В. А. Кобылянский // Взаимодействие общества и природы. Философско-методологические аспекты экологической проблемы. – М. : Наука, 1986. – С. 25–47.
104. Коджаспирова Г. М. Педагогический словарь : для студ. высш. и сред. пед. учеб. заведений / Г. М. Коджаспирова, А. Ю. Коджаспиров. – М. : Издательский центр «Академия», 2000. – 176 с.
105. Колосов Андрей. Основные условия и критерии формирования сплоченного воинского коллектива / А. Колосов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.zabaykal.net/chita/osnovnye-usloviya-i-kriterii-formirovaniya-splochennogo-voinskogo-kollektiva?page=0,2>.
106. Колпаков В. М. Методы управления : учебное пособие / В. М. Колпаков. – К., 1997. – 196 с.
107. Конт О. Дух позитивной философии / О. Конт ; [вст. ст. Б. Г. Соколов]. – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2001. – 162 с.
108. Концепція виховної роботи в Збройних Силах та інших військових формуваннях України / Указ Президента України № 981/98 від 4 вересня 1998 р. // Збірник Указів Президента України. – К. : Політвидав, 1998. С. 87–91.
109. Концепція гуманітарного і соціального розвитку в Збройних Силах України / Указ Президента України № 28/2004 від 12 січня 2004 р. // Народна Армія. – 2004. – 14 січня.
110. Копаев О. Синергетический подход в педагогике / О. Копаев, С. Симонов // Теория и практика физической культуры. – 2007. – Вып. 8. – С. 29–39.

111. Корнілов В. С. Актуальні проблеми морально-психологічного забезпечення військової дисципліни / В. С. Корнілов // Зб. наук. праць. – К. : КВГІ. – 1998. – № 3. – С. 73–85.
112. Корольчук М. С. Соціально-психологічне забезпечення професійної діяльності військових спеціалістів / М. С. Корольчук, В. В. Стасюк // Проблеми безпеки української нації на порозі ХХІ століття : матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції. – К. : КВГІ, 1998. – С. 72–78.
113. Корчемный П. Военная психология : методология, теория, практика / П. Корчемный и др. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/abdur/08.php.
114. Космолинский Ф. Л. Эмоциональный стресс при работе в экстремальных условиях / Ф. Л. Космолинский. – М. : Медицина, 1976. – 190 с.
115. Коумплэнд Н. Психология и солдат : [пер. с англ. ; Н. Коумплэнд]. – М., 1991. – 107 с.
116. Кравченко А. И. Социология: хрестоматия для студентов вузов / А. И. Кравченко. – Екатеринбург : Деловая книга, 1998. – 366 с.
117. Кравченко С. А. Словарь новейшей социологической лексики : теории, понятия, персоналии (с английскими эквивалентами) / С. А. Кравченко. – М. : МГИМО-Университет, 2011. – 408 с. (Серия «Энциклопедии и словари МГИМО(У)»).
118. Криворучко П. П. Вияви негативних психічних станів у військовослужбовців в екстремальних умовах / П. П. Криворучко // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць ; за ред. С. Д. Максименка. – К., 2001. – Т. 3. – Ч. 2. – С. 131–137.

119. Криворучко П. П. Комплексне психологічне забезпечення професійної діяльності військових спеціалістів / П. П. Криворучко // Зб. наук. праць. – К.: КВГІ, 1999. – № 2 (9). – С. 34–40.
120. Криворучко П. П. Психологічна робота в бойових умовах / П. П. Криворучко, В. В. Стасюк // Зб. наук. праць. – К.: ВГІ НАОУ, 2001. – № 4 (23). – С. 27–34.
121. Криворучко П. П. Психологічне забезпечення професійної діяльності корабельних спеціалістів у тривалому плаванні: дис. ... канд. психол. наук: 20.02.02 / П. П. Криворучко. – К.: КВГІ, 1998. – 263 с.
122. Кром М. М. Историческая антропология / М. М. Кром. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2004. – 164 с.
123. Культура Византии: IV – первая половина VII в. – Т. 1. – М., 1984. – 726 с.
124. Курдюмов С. Синергетика – теория самоорганизации: статья / С. Курдюмов, Г. Малинецкий. [Электронный ресурс]. – Режим доступа :
[//http://terlecki.do.am/publ/geograficheskie/sinergetika/sinergetika_teorija_samoorganizacii_statja_s_kurdjumov_g_malineckij/21-1-0-21](http://terlecki.do.am/publ/geograficheskie/sinergetika/sinergetika_teorija_samoorganizacii_statja_s_kurdjumov_g_malineckij/21-1-0-21).
125. Кушаков Ю. Wozu Ludwig Feuerbach? (К двухсотлетию со дня рождения) // Sententia. Наукові праці Спілки дослідників модерної філософії (Паскалівського товариства) / Ю. Кушаков. – VIII–X (№ 1–2/2003, 1/2004). – Вінниця, 2004. – С. 60–76.
126. Лебедь Е. А. Введение в феноменологию природы: монография / Е. А. Лебедь. – К.: Издатель ПАРАПАН, 2006. – 268 с.
127. Линн Уайт-мл. Исторические корни нашего экологического кризиса // Взаимодействие общества и природы. Философско-методологические аспекты экологической проблемы. – М.: Наука, 1996. – 350 с.

128. Литвиненко Е. С. Психологічна характеристика особистості воїна підрозділу спеціального призначення під час діяльності в екстремальних умовах / Е. С. Литвиненко // Зб. наук. праць. – К. : ВГІ НАОУ, 2000. – № 1 (14). – С. 37–41.
129. Литвиновський Є. Ю. Виховний процес у Збройних Силах України : шлях до гуманізації / Є. Ю. Литвиновський // Патріотичне і гуманістичне виховання військової інтелігенції : сутність, взаємозв'язок, стан, проблеми : мат-ли Всеукр. наук.-практ. конф. – К. : ВЦ «Просвіта», 2003.
130. Литвиновський Є. Ю. Виховний процес у Збройних Силах України – складова системи загальнонаціонального виховання громадянина України / Є. Ю. Литвиновський // Гуманістично спрямований виховний процес і становлення особистості (теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді) : зб. наук. пр. – К., 2001.
131. Литвиновський Є. Ю. Проблеми професійної освіти офіцерів структури виховної роботи та шляхи їх вирішення / Є. Ю. Литвиновський // Зб. наук. пр. – К. : ВГІ НАОУ, 2002. – № 5 (30).
132. Лосев А. Ф. Эстетика Возрождения / А. Ф. Лосев. – М. : Мысль, 1978. – 623 с.
133. Лошаков Р.А. Различие и тождество в греческой и средневековой онтологии / Р.А. Лошаков. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. Ун-та ; Изд-во Русской гуманитарной академии, 2007. – 233 с. – С. 37 – 38.
134. Лурье В. М. История византийской философии. Формативный период / В. М. Лурье. – СПб. : Аxioma, 2006. – XX + 553 с. – С. 100 ; 351 та ін.

135. Макарова Л. Н. Преподаватель высшей школы : индивидуальность, стиль, деятельность : монография : [в 2 ч.] / Л. Н. Макарова. – М : МГПУ ТГУ им. Державина. – М. ; Тамбов : Изд-во ТГУ, 2000. – Ч. 2. – 2000. – 142 с.
136. МакНилл Дж. Р. О природе и культуре экологической истории // Человек и природа : экологическая история / Дж. Р. МакНилл ; [под. общ. ред. Д. Александрова, Ф.-Й. Брюггемайера, Ю. Лайус]. – СПб. : Европейский университет в Санкт-Петербурге ; Алетейя, 2008. – 349 с.
137. Малинин Ю. П. Социально-утопические идеи во французской литературе позднего Средневековья // Проблемы социальной истории и культуры средних веков и раннего Нового времени / Ю.П. Малинин. – Вып. 4. – СПб.: Алетейя, 2003. – 247 с. – С. 42–49.
138. Мамардашвили М. К. Опыт физической метафизики / М. К. Мамардашвили. – М. : Прогресс-Традиция, 2008. – 304 с.
139. Мардахаев Л. В. Социальная педагогика : учебник / Л. В. Мардахаев. – М. : Гардарики, 2005. – 269 с.
140. Матурана У. Древо познания / Умберто Матурана, Франсиско Варела ; [пер. с англ. Ю. А. Данилова]. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 224 с.
141. Методические рекомендации командирам и политработникам по морально-политической и психологической подготовке личного состава мотострелковых подразделений к выполнению боевых задач (по опыту Ограниченного контингента советских войск в Республике Афганистан). – М. : Главное полит. упр. СА и ВМФ, 1988. – 412 с.
142. Микешина Л. А. Философия науки : Современная эпистемология. Научное знание в динамике культуры. Методология научного исследования : учеб. Пособие. – М. : Прогресс-Традиция ; МПСИ ; Флинта, 2005. – 464 с. – С. 183 – 196.

143. Миллер Дж. Прибрам К. Программы и структуры поведения : методические рекомендации для слушателей курсов «НЛП в бизнесе» / Миллер Дж., Галантер Е. – М. : б/и, 2000. – 228 с.
144. Москвічев С. Г. Соціальна мотивація і шляхи її використання в управлінні / С. Г. Москвічев. – К. : Либідь, 1992.
145. Мотрошилова Н. В. Идеи Эдмунда Гуссерля как введение в феноменологию / Н. В. Мотрошилова. – М. : Феноменология – Герменевтика, 2003. – 720 с.
146. Мудрик А. В. Введение в социальную педагогику : учеб. пособие для студентов / А. В. Мудрик. – М., 1997. – 365 с.
147. Мудрик А. В. Социальная педагогіка : программа курса / А. В. Мудрик. – М. – Воронеж, 1997. – 32 с.
148. Мудрик А. В. Социальная педагогіка : учебн. для студ. пед. вузов / А. В. Мудрик ; под ред. В. А. Сластенина. – 3-е изд., испр. и доп. – М. : Изд. центр «Академия», 2000. – 200 с.
149. Немецкая социология / Под ред. Р.П. Шпакова.– СПб. : Наука, 2003. – 562 с.
150. Никольский С. А. Социобиология : критический анализ / С. А. Никольский. – М. : Мысль, 1988. – 203 с.
151. Новая технократическая волна на Западе. / отв. ред. П.С. Гуревич. – М. : Прогресс, 1986. – 453 с.
152. Новейший философский словарь / сост. А. А. Грицанов. – Минск : Изд. В. М. Скакун, 1998. – 896 с.
153. О человеческом в человеке / под общ. ред. И. Т. Фролова. – М. : Политиздат, 1991. – 384 с.
154. Омеляненко В. Л. Теорія і методика виховання : навч. посібник / В. Л. Омеляненко, А. І. Кузьмінський. – К. : Знання, 2008. – 415 с. – (Навчально-методичний комплекс з педагогіки).

155. Ответчиков А. В. Некоторые вопросы предупреждения и пресечения отрицательных психических состояний среди военнослужащих в условиях боевой обстановки / А. В. Ответчиков. – Тамбов, 1979. – 279 с.
156. Ответчиков А. В. Психологические состояния военнослужащих в особых условиях ведения боевых действий / А. В. Ответчиков. – М. : ВПА, 1991. – 238 с.
157. От магической силы к моральному императиву : категория дэ в китайской культуре / под ред. Л. Н. Борох, А. И. Кобзаев – М., 1998. – 422 с.
158. Павленко А. Н. Возможность техники. Часть III. Технический проект Фридриха Дессауэра / А. Н. Павленко // Историко-философский ежегодник / Ин-т философии РАН. – М. : Наука, 2007. – С. 325–351.
159. Пальчевський С. С. Педагогіка : навчальний посібник / С. С. Пальчевський. – К. : Каравела, 2007. – 576 с.
160. Пальчевський С. С. Соціальна педагогіка / С. С. Пальчевський. – К. : Каравела, 2005. – 479 с.
161. Петрушенко В. Л. Епістемологія як філософська теорія знання / В. Л. Петрушенко. – Львів : Вид-во держ. ун-ту «Львівська політехніка», 2001. – 296 с.
162. Петрушенко В. Л. Філософія : курс лекцій / В. Л. Петрушенко // Навчальний посібник для ст-в вищих навчальних закладів I–IV рівнів акредитації. – Львів : «Новий світ - 2000», 2008. – 506 с. – С. 390–391.

163. Петрушенко В. Л. Пізнавальна цінність поняття природи в контексті соціального виховання / В. Л. Петрушенко, В. В. Бондаренко // Філософські пошуки. Феномен наукової школи в історії культури : Форми та способи передавання знань і традицій. – Львів-Одеса : ІФЛІС-ЛФС «Cogito»– Центр Європи, 2005. – Вип. 19. – С. 60–68.
164. Петрушенко В. Л. Умови, принципи та імперативи соціально-гуманітарного пізнання / В. Л. Петрушенко // Філософія гуманітарного пізнання : соціокультурні виміри : матеріали Міжнародної наукової конференції (Чернівці, 26–27 жовтня 2007 р.). – Чернівці : Рута, 2006. – 271 с.
165. Петрушенко В. Л. Феноменологічна філософія ХХ ст. : історія формування і вихідні ідеї : конспект лекції для аспірантів та здобувачів наукового ступеня з дисципліни «Філософія» / В. Л. Петрушенко. – Львів : Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2009. – 40 с.
166. Петрушенко В. Л. Філософія знання : онтологія, епістемологія, аксіологія / В. Л. Петрушенко. – Львів : Ахілл, 2005. – 367 с.
167. Петрушенко В. Л. Філософія. Курс лекцій : навчальний посібник для студ. вищих закладів освіти III–IV рівнів акредитації / В. Л. Петрушенко. – Львів : Магнолія-плюс, 2005. – 506 с.
168. Платон. Протагор / Платон // Сочинения в трех томах. Под общ. ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса., [пер. с древнегреч]. – Т. 1. – ред. и вступ. ст. А. Ф. Лосева. – М. : Мысль, 1968. – 623 с. – (Ин-т философии. Филос. наследие). – С. 184 – 254. – С. 223.
169. Плеснер Х. Ступени органического и человек. Введение в философскую антропологию : [пер. с нем. Х. Плеснер]. – М. : РОССПЭН, 2004. – 368 с. (Серия «Книга света»).
170. Подоляк Я. В. Личность и коллектив : психология военного управления / Я. В. Подоляк. – М. : Воениздат, 1989. – 350 с.

171. Почепцов Г. Г. Информационные войны / Г. Г. Почепцов. – М. : Релф-бук; К. : Ваклер, 2001. – 576 с.
172. Прехтль П. Введение в феноменологию Гуссерля / П. Прехтль. – Томск : Водолей, 1999. – 96 с.
173. Пригожин И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой : [пер. с англ. И. Пригожин, И. Оенгерс] ; под общ. ред. В. И. Аршинова, Ю. Л. Климонтовича и Ю. В. Сачкова. – М. : Прогресс, 1986. – 432 с.
174. Проблемы социальной истории и культуры средних веков и раннего Нового времени. Вып. 4 / под ред. Г. Е. Лебедевой. – СПб. : Алетейя, 2003. – 247 с.
175. Проблема человека в западной философии : Переводы / Сост. и послесл. П. С. Гуревича ; Общ. ред. Ю. Н. Попова. – М. : Прогресс, 1988 – 552 с.
176. Програма реформування та розвитку морально-психологічного забезпечення Збройних Сил України. – К., 2000. – 234 с.
177. Психологічна робота у військах (силах) : навчальний посібник / заг. ред. П. П. Криворучка. – К. : ВГІ НАОУ, 2002. – 118 с.
178. Психологічне забезпечення професійної діяльності військових спеціалістів : навчальний посібник / авт. кол. : М. С. Корольчук, П. П. Криворучко, В. І. Осьодло та ін. – К. : ВГІ НАОУ, 2001. – 70 с.
179. Рассел Б. Человеческое познание : Его сферы и границы / Б. Рассел, [пер. с англ. Н. В. Воробьева], науч. редактор – Э. Кальман. – К. : «Ника-Центр» ; «Вист-С», 1997. 560 с. – (Серия «Познание» ; Вып. 1). – С. 158 – 164, 165, 170 – 171).
180. Рассел Б. Философский словарь разума, материи и морали / Б. Рассел. [Пер. с англ.]. – К. : Port-Royal, 1996. – 368 с. – С. 38 – 39, 70, 164.

181. Ріпа Л. А. Актуальні проблеми психології військової дисципліни та шляхи її зміцнення / Л. А. Ріпа, М. М. Карманов. – К. : ВГІ НАОУ, 2002. – 81 с.
182. Ріпа Л. А. Змістовний компонент гуманітарного і соціального розвитку в Збройних Силах України та формування механізму його реалізації в сучасних умовах / Л. А. Ріпа, М. С. Бабенко // Зб. наук. праць. – К. : ГФ НАОУ, 2004. – № 5.
183. Ріпа Л. А. Психологія військової дисципліни : сутність та характеристика / Л. А. Ріпа, М. М. Карманов // Зб. наук. праць. – К. : ВГІ НАОУ, 2001. – № 4 (23). – С. 3–12.
184. Ріпа Л. А. Філософсько-методологічні аспекти концептуальних засад гуманітарного та соціального розвитку в Збройних Силах України / Л. А. Ріпа, М. С. Бабенко // Зб. наук. праць. – К. : ГФ НАОУ, 2004. – № 3.
185. Романенко Ю. М. Бытие и эстетство : Онтология и метафизика как типы философского знания / Ю. М. Романенко. – СПб. : Алетейя, 2003. – 779 с.
186. Рополь Г. Техника как противоположность природы : [пер. с нем. Г. Рополь] // Философия техники в ФРГ ; составл. и предисл. Ц. Г. Арзаканяна и В. Г. Горохова. – М. : Прогресс, 1989. – С. 203–235.
187. Рорти Р. Философия и зеркало природы / Ричард Рорти ; [пер. с англ. и науч. ред. В. В. Целищева]. – Новосибирск : Изд-во Новосиб. ун-та, 1997. – 320 с. – С. 90–91, 97–100.
188. Ротань М. П. Методика індивідуальної виховної роботи: навчально-методичний посібник / М. П. Ротань, В. В. Стасюк. – К. : КВГІ, 1999. – 56 с.
189. Руткевич А. М. Что такое консерватизм? / А. М. Руткевич. – М.-СПб. : Университетская книга, 1999. – 223 с.

190. Ручка А. А. Очерки истории социологической мысли / А. А. Ручка, В. В. Танчер. – К. : Наукова думка, 1992. – 264 с.
191. Ручка А. А. Социальные ценности и нормы (некоторые теоретические и прикладные вопросы социологического анализа / А. А. Ручка. – К. : Наукова думка, 1976. – 152 с.
192. Савельева М. Ю. К вопросу о сущности так называемого «культурологического поворота» в философии / М. Ю. Савельева // Философия и будущее цивилизации : Тезисы докладов и выступлений IV Российского философского конгресса (Москва, 24–28 мая 2005 г.) : в 5-и т. – Т. 4. – М. : Современ. тетради, 2005. – С. 38.
193. Савінцев В. І. Морально-психологічне забезпечення бойових дій / В. І. Савінцев. – К. : КВГІ, 1997.
194. Семенов В. Д. Социальная педагогика : История и современность / В. Д. Семенов. – Екатеринбург, 1995.
195. Семенов Н. С. Философские традиции Востока / В. Д. Семенов. – Мн. : ЕГУ, 2004. – 304 с.
196. Сергеев К. А. Ренессансные основания антропоцентризма / К. А. Сергеев. – СПб. : Наука, 2007. – 591 с.
197. Сичивиця О. М. Ліберал-рестрикціонізм і архітектоніка гармонійного світу [Текст] : Історіософ.-політолог. трактат / Олег Сичивиця. – Львів : Каменяр, 2013. – 1220 с. – Рос.
198. Сімончук П. П. Аналіз стану військової дисципліни та профілактики правопорушень начальником відділу виховної роботи з'єднання, заступником командира полку (корабля) з виховної роботи : навчально-методичний посібник / П. П. Сімончук. – К. : ВГІ НАОУ, 2000.
199. Сімончук П. П. Основні напрямки військово-соціальної роботи в період ведення бойових дій / П. П. Сімончук, В. В. Стасюк // Зб. наук. праць. – К. : ВГІ НАОУ, 2001. – № 6 (25). – С. 49–54.

200. Сімончук П. П. Формалізовані документи з організації і проведення морально-психологічного забезпечення в ході навчань : навчально-методичний посібник / П. П. Сімончук, В. В. Стасюк. – К. : КВГІ, 1998. – 140 с.
201. Словарь иностранных слов./ Гл. ред. Ф.Н. Петров – 15-е изд., испр. – М. : Рус. яз., 1988. – 608 с. (И последующие издание)
202. Слотердаик П. Критика цинического разума / П. Слотердаик. – Екатеринбург, 2001. – С. 13.
203. Соловьев В. С. Кризис западной философии (Против позитивизма) / В. С. Соловьев // Соловьев В. С. Сочинения : в 2 т. – Т. 2; под. общ. ред. и сост. А. В. Гулыги, А. Ф. Лосева; примеч. С. Л. Кравца и др. – М. : Мысль, 1988. – 822 с. – (Филос. наследие. Т. 105). – С. 58, 112).
204. Сковорода Г. Пізнай в собі людину / Григорій Сковорода ; [пер. М. Кашуба; пер. поезії В. Войтович]. – Львів : Світ, 1995. – 528 с.
205. Скотний В. Філософія освіти : Екзистенція ірраціонального в раціональному : монографія / В. Скотний. – Дрогобич : Вимір, 2004. – 348 с.
206. Современная западная философия : словарь / сост : В. С. Малахов, В. П. Филатов. – М. : Политиздат, 1991. – 414 с.
207. Солсо Р. Когнитивная психология / Р. Солсо. – 6-е изд. – СПб. : Питер, 2011. – 589 с. : ил. – (Серия «Мастера психологии»).
208. Социокультурная антропология : История, теория и методология : энциклопедический словарь / под. ред. М. Ю. Резникова. – М. : Академический Проект, Культура ; Киров : Константа, 2012. – 1000 с. – (Summa, Энциклопедия культуры).
209. Соціологія : короткий енциклопедичний словник / Під заг. ред. В. І. Воловича. – К. : Укр. Центр духовн. Культури, 1998. – 736 с.

210. Среди́н Г. В. Человек в современной войне / Г. В. Среди́н, Д. А. Волкогонов, М. П. Коробейников. – М. : Воениздат, 1981. – 254 с.
211. Стасюк В. В. Екстремальні умови та їх вплив на індивідуальні особливості військовослужбовців / В. В. Стасюк // Зб. наук. праць. – К. : ВГІ НАОУ, 2000. – № 6. – С. 43–49.
212. Стасюк В. В. Напрями формування психічної стійкості у воїнів перед виконанням бойових завдань / В. В. Стасюк // Зб. наук. праць. – К. : ВГІ НАОУ, 2000. – № 6 (25). – С. 61–64.
213. Стасюк В. В. Особливості психологічного забезпечення воїнів в період виконання бойових завдань / В. В. Стасюк // Зб. наук. праць. – К. : ВГІ НАОУ, 2000. – № 3 (16). – С. 58–62.
214. Стасюк В. В. Формування морально-психологічної стійкості у воїнів перед виконанням бойових завдань / В. В. Стасюк // Зб. наук. праць. – К. : КВГІ, 1998. – № 2 (7). – С. 54–61.
215. Степанова А. С. Философия Древней Стои / А. С. Степанова. – СПб., 1995. – С. 199–219.
216. Степин В. С. От теоретического знания – к постнеклассическим практикам / В. С. Степин // Постнеклассические практики : Опыт концептуализации : коллективная монография / под общ. ред. В. И. Аршинова и О. Н. Астафьевой. – СПб. : Издательский дом «Мирь», 2012. – 536 с. – С. 8–14.
217. Столяренко А. М. Психология боевого дежурства и корабельной вахты / А. М. Столяренко. – М. : Воениздат, 1982. – 104 с.
218. Стратієнко О. Ф. Морально-психологічне забезпечення бойової підготовки та служби військ / О. Ф. Стратієнко, М. П. Ротань. – К. : КВГІ, 1998. – 165 с.
219. Тернер Дж. Структура социологической теории / Дж. Тернер ; [пер. с англ., общ. ред и вст. ст. д. филос. наук. Г. В. Осипова]. – М. : Прогресс, 1995. – 472 с.

220. Таланчук Н. М. Системно-синергетическая философия как методология современной педагогики / Н. М. Таланчук // Магистр. – 1997. – СВ. – С. 32–41.
221. Тоффлер А. Футурошок / А. Тоффлер. – СПб. : Лань, 1997. – 464 с.
222. Трифонов Е. В. Психофизиология профессиональной деятельности : Словарь / Е. В. Трифонов, И. Е. Трифонов. – СПб., 1996. – 224 с.
223. Уёмов А. И. Лекции и задачи по метафизике : в 2 ч. Ч. 1 / А. И. Уёмов. – Одесса : Астропринт, 2009. 164 с. – С. 93–104.
224. Фалёв Е. В. Герменевтика Мартина Хайдеггера / Е. В. Фалёв. – СПб. : Алетейя, 2008. – 224 с.
225. Фесенкова Л. В. Евгеника и утопическое сознание (к вопросу об экологических перспективах человечества) / Л. В. Фесенкова // Евгеника в дискурсе глобальных проблем современности. – М. : Канон +, 2005. – С. 52–70. – (Современная философия).
226. Филиппов А. Ф. Социология и космос / А. Ф. Филиппов // Социологос ; [пер. с англ., нем., франц. ; сост., общ. ред. и предисл. В. В. Винокурова, А. Ф. Филиппова]. – М. : Прогресс, 1991. – С. 241–273.
227. Філософія гуманітарного знання : соціокультурні виміри : матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Чернівці, 26–27 жовтня 2007 р.) // Міністерство освіти і науки України ; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : Рута, 2007. – 271 с.
228. Философия природы в античности и в Средние века / Под ред. П. П. Гайденоко, В. В. Петрова. – М. : Прогресс-Традиция, 2000. – С. 417–479.

229. Философия техники в ФРГ : [пер. с нем. и англ. / составил и предисл. Ц. Г. Арзаканяна и В. Г. Горохова]. – М. : Прогресс, 1989. – 528 с.
230. Філософський енциклопедичний словник / під ред. В.І. Шинкарук.– К. : Абрис, 2002. – 742 с.
231. Фрагменты ранних греческих философов. Отв. ред. и автор вступ. ст. И.Д. Рожанский. Часть I. От эпических теокосмогоний до возникновения атомистики. – М. : Наука, 1989. – 576 с. – С. 192.
232. Фрейджер Р. Личность. Теории, упражнения, эксперименты : [пер. с англ. Р. Фрейджер, Д. Фейдимен]. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 608 с. – (Проект «Психологическая энциклопедия»).
233. Фукуяма Ф. Великий разрыв : [пер. с англ. Ф. Фукуяма] ; под общ. ред. А. В. Александровой. – М. : ООО «Издательство АСТ» : ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 474 [6] с. – (Philosophy).
234. Хайдеггер М. Введение в метафизику / Мартин Хайдеггер ; [пер. с нем. Н. О. Гучинской]. – СПб. : Изд-во НОУ «Высшая религиозно-философская школа», 1988. – 304 с. – С. 269–273.
235. Хайдеггер М. Основные проблемы феноменологии / М. Хайдеггер, [пер. с нем. А.Г. Чернякова]. – СПб. : Высшая религиозно-философская школа, 2001. – 446 с. – С. 28.
236. Хайдеггер М. О существе и понятии $\phi\upsilon\sigma\iota\varsigma$ / М. Хайдеггер // Васильева Т. В. Семь встреч с М. Хайдеггером. – М. : Издатель Савин С. А., 2004. – С. 119–184.
237. Хайдеггер М. Прологомены к истории понятия времени / М. Хайдеггер. – Томск : Водолей, 1998. – 384 с.
238. Хакен Г. Синергетика [пер. с англ.; Г. Хакен]. – М., 1980. – 406 с.
239. Хакен Г. Синергетика : Иерархии неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах : [пер. с англ.; Г. Хакен]. – М. : Мир, 1985. – 423 с.

240. Хенгстенберг Г. Э. К ревизии понятия человеческой природы / Г. Э. Хенгстенберг // Это человек. Антология ; сост., вступ. ст. П. С. Гуревича. – М. : Высш. шк., 1995. – С. 211–250.
241. Херрман Ф.-В. фон Понятие феноменологии у Хайдеггера и Гуссерля. – М. : Пропиле, 2000. – 192 с.
242. Хлебосолов Е. И. Логика природы / Е. И. Хлебосолов. – СПб. : Алетейя, 2010. – 292 с.
243. Хомський Н. Роздуми про мову : [пер. з англ. Н. Хомський]. – Львів : Ініціатива, 2000. – 352 с.
244. Человек и природа : экологическая история / под. общ. ред. Д. Александрова, Ф.-Й. Брюггемайера, Ю. Лайус. – СПб. : Европейский университет в Санкт-Петербурге ; Алетейя, 2008. – 349 с.
245. Шаронин Ю. В. Синергетика в управлении учреждениями образования / Ю. В. Шаронин // Высшее образование. – 1999. – № 4. – С. 14–18.
246. Шатунова Т. В. Антропологический минимум цивилизации / Т. В. Шатунова // Философия и будущее цивилизации : тезисы докладов и выступлений IV Российского философского конгресса (Москва, 24–28 мая 2005 г.) : в 5-и томах. – Т. 4. – М. : Современ. Тетради, 2005. – С. 138–139.
247. Шелер М. Положение человека в космосе / М. Шелер // Избранные произведения ; пер с нем. А. В. Денежкина, А. Н. Малинкина, А. Ф. Филиппова ; под ред. А. В. Денежкина. – М. : Гнозис, 1994. – С. 129–194.
248. Шеллинг Ф. В. Й. Идеи о философии природы как введение в изучение этой науки / Ф. В. Й. Шеллинг. – СПб. : Наука, 1998. – 518 с. – (Сер. «Слово о сущем»).

249. Шеллінг Ф. В. Й. Про відношення образотворчих мистецтв до природи // Мислителі німецького романтизму / упор. Л. Рудницький та О. Фешовець. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2003. – 588 с. – С. 364.
250. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление : [пер. с нем. А. Шопенгауэр] // О четвероюком корне... Мир как воля и представление. – М. : Наука, 1993. – Т. 1. – 672 с. – (Памятники философской мысли).
251. Шпет Г. Явление и смысл / Мысль и Слово. Избранные труды / Г. Шпет. – М. : РОССПЭН, 2005. – 688 с. – С. 35–188.
252. Шульц В. Л. Социология знания : история и методология / В. Л. Шульц. – М. : Наука, 2006. – 196 с.
253. Это человек : антология / сост., вступ. ст. П. С. Гуревича. – М. : Высш. шк., 1995. – 320 с.
254. Ягупов В. В. Військова дидактика : навчальний посібник / В. В. Ягупов. – К. : Вид.-поліграф. Центр «Київський університет», 2000. – 400 с.
255. Ягупов В. В. Морально-психологічне забезпечення : курс лекцій / В. В. Ягупов. – К. : Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2002. – 349 с.
256. Ясвин В. А. Психология отношения к природе В. А. Ясвин. – М. : Смысл, 2000. – 456 с.
257. Ясперс К. Духовная ситуация эпохи : [пер. с нем. Карл Ясперс] // Смысл и назначение истории. – М. : Политиздат, 1991. – 527 с. – (Мыслители XX в.). – С. 288–419.
258. Allport G. W. The historical background of modern special psychology / G. W. Allport. – Handbook of social psychology. V. L. Cambridge, 1954. – 76 p.
259. Allport G. W. Attitudes (1935). – Reprinted in : Readings in attitude theory and measurement / G. W. Allport. – N.-Y., 1967. – P. 34–46.

260. Daniel J. and Hunt S. K. Field Education in Social Work : Contemporary Issues and Trends / Pub Company, 1991. – 335 p.
261. Davenport J. A. and Davenport J. (1988) Individualizing student supervision : the use of androgogical – pedagogical orientation questionnaires / Journal of Teaching in Social Work. – N 2 (2). – P. 83–97.
262. Diamond J. and Robinson J. Natural Experiments of History / Edited by. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2010. – 288 p.
263. Educating About Social Issues in the 20th and 21st Centuries – Vol 4 Critical Pedagogues and Their Pedagogical Theories / Series: Research in Curriculum and Instruction // Information Age Publishing; annotated edition, 2014. – 516 p.
264. Fishbein M. Attitude and the prediction of behavior / M. Fishbein // Reprinted in : Readings in attitude theory and measurement. – N.-Y., 1967. – P. 78–99.
265. Maguth, B. New Directions in Social Education Research / The Influence of Technology and Globalization on the Lives of Students. Charlotte, NC : Information Age Publishing, 2012. – 236 p.
266. Hofstede G. Culture and organizations / G. Hofstede // International Studies of Management Organization. – 1981. – № 4.
267. Stephan C. W. Two social psychologies / C. W. Stephan, W. G. Stephen. – California, 1990. – 147 p.
268. Sitko E. P. The Whole as a Result of Self-Organisation 3 / E. P. Sitko, Eu. A. Andreyev, I. S. Dobronravova // Journal of Biological Physics. – 1988. – Vol 16. – P. 53–75.